

O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

A`JINIYaZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI

QARAQALPAQ A`DEBIYaTI KAFEDRASI

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakul`tetinin` 4 kurs studenti
Otarbaeva Nasibanın`

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatında da`stan janrı ha`m olardın` oqıtılıwı

Ilimiy basshı:	f.i.k. dots. B.Davletov
Kafedra baslıg`ı:	f.i.k. dots. B.Davletov

No`kis -2012

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakultet dekanı:	f.i.k. dots. D. Paxratdinov
Kafedra baslıg`ı:	f.i.k. dots..B.Davletov
Ilimiy basshı:	f.i.k. dots.. B.Davletov

Tema: XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatında da`stan janri ha`m olardin` oqitiliwi

**Ma`mleketlik imtixan komissiyasinin` qarari: pitkeriwshi Otarbaeva
Nasibanin` pitkeriw qa`nigelik jumisina «_____» bahası qoyılsın
«_____» 2012-jıl.**

MAK baslig`i:

MAK ag`zalari:

XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatında da`stan janri ha`m olardin` oqitiliwi

Jobasi:

Kirisiw

I bap. Berdaqtin` «Aydos biy» da`stani ha`m onin` oqitiliwi

II bap. Berdaqtin` «Amangeldi» da`stani ha`m onin` oqitiliwi

III bap. Berdaqtin`«Ernazar biy» da`stani ha`m onin` oqitiliwi

Juwmaqlaw

A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutu

Fakultet – Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakul`tetı

Kafedra – Qaraqalpaq a`debiyatı kafedrası

Ilimiy basshı – f.i.k. dots.B.Davletov

Pitkeriwshi – Nasiba Otarbaeva

Teması: XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatında da`stan janrı ha`m olardin` oqitiliwi

Avtorlıq annotatsiya

Temanın` aktuallıg`ı:

Qaraqalpaq a`debiyatında da`stan janrının` rawajlanıwı o`zine ta`n o`zgesheliklerge iye. A`sirese XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyatında klassikalıq a`debiyat wa`killeri do`retpelerindegi da`stan janrın` ko`plep ushıratıwg`a boladı. Bul da`wirdegi shayırlardan Berdaq shayırdin` a`debiy miyrasların sonin` ishinde tariyxiy da`stanların izertlew, oqitiw ma`seleleri ha`m oni ken` ja`miyetshilikke tanitiw bu`gingi ku`ngi en` a`hmiyetli ma`selelerdin` biri bolip tabiladi.

Biz pitkeriw qa`nigelik jumısımızda XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyatında da`stan janrının` a`sirese klassikalıq a`debiyat wa`kili Berdaqtin` tariyxiy da`stanların izertlew, oqitiw ma`selelerin ilimiy tiykarda izertlep u`yreniw temamızdın` aktuallıgın belgileydi.

Izertlew din` maqseti ha`m wazıypaları: jumıstın` maqseti ha`m wazıypaları sonnan ibarat XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyatında a`sirese, Berdaqtin` da`stanların izertlew, oqitiw ma`selelerin o`zine ta`n o`zgesheligin Berdaq shayırdin` da`stan janrının` tiykarında ashıp beriw izertlew ob`ektimizdin` maqset ha`m wazıypalarınan esaplanadı.

Izertlew din` aldına qoyg`an wazıypaları to`mendegishe:

– Berdaq shayırdin` do`retiwshiligindegi da`stanların izertlew, oqitiw ma`selelerin onin` qaraqalpaq a`debiyatında tutqan ornın belgilew;

– Berdaq shayır do`retken da`stan janrının` o`zine tan o`zgesheliklerin salıstırmalı tu`rde talqılau ju`rgiziw.

**Izertlew jumısının` jan`alığ`ı:** Qaraqalpaq a`debiyatında da`stan janrının`, a`sirese klassikalıq a`debiyattag`ı da`stan janrının` o`z aldına izertlenilmegen janr bolıp esaplanadı.

Bul milliy a`debiyatımızdın` o`z aldına janrı sıpatında keleshek a`wladlardı ta`rbiyalawda, ka`mil insanlar bolıp jetilisiwinde aytıslarımız izertlew jumısının` barısında ashıp ko`rsetiledi.

Izertlew din` metodologiyalıq tiykarı ha`m teoriyalıq bahası:

Izertlew jumısında biz aldımızg`a qoıǵ`an wazıypanı sheshiwde birinshi gezekte tariyxtın` rawajlanıwında dialektikalıq printsipke gumanistlik, ulıwma adamzatqa ta`n bolg`an ob`ektivlik koz – qarasqa su`yendik.

Jumısımızdın` tiykarg`ı metodı:

Jumısımızdın` tiykarg`ı izertlew metodı retinde tariyxıy – salıstırmalı, tariyxıy – tipologiyalıq metod xızmet atqaradı.

Izertlew din` a`meliy a`hmiyeti:

Izertlew din` juwmaqları qaraqalpaq xalqının` tariyxına, qaraqalpaq xalıq qosıqlarına, sonın` bir janrı bolg`an tariyxıy qosıqlarg`a qızıǵ`ıwshılarg`a, izertlewshilerge, onın` tariyxın jızıwda, ta`lim – ta`rbiya protsesinde, joqarı ha`m orta arnawlı oqıw orınları, kolledj, litseyler ushın sabaqlıqlar, qolanbalar jazıwda ha`m lektsiyalar oqıwda, arnawlı kurslar oqıtıwda, metodikalıq qollanbalar jazıwda paydalanıw mu`mkin.

Jumıstın` qurılısı:

Kirisiw, juwmaq, tiykarg`ı u`sh bapıtan ha`m de paydalang`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

Ilimiy basshısı:

f.i.k. dots.B.Davletov

Pitkeriwshi:

Otarbaeva Nasiba

Kirisiw

Ma'mleketimiz prezidenti I.A.Karimov o'z bayanatlarida ha'm shig'ip so'ylewlerinde ruwxiliq, ag'artiwshiliq ma'selelerin birinshi oring'a qoyip, ruwxiy ha'm ma'deniy qa'driyatlarimizdi qayta tiklewge, o'tmishimizdi u'yreniwge u'lken itibar qaratti.

Usi jag'daylarg'a baylanisli o'tmishtegi tariyximizdi, ruwxiy qa'driyatlarimizdi ha'm miyraslarimizdi ja'miyetlik rawajlaniwdin` jan'a talaplari da`rejesinde qayta qarap, olarg'a jan'a ha'm bu`gingi ilimiy bahalar beriw za`ru`rligi tuwilip atir. Sebebi, "...Haqiqiy tariyxti bilmey turip o`zligin`di biliw mu`mkin emes"¹.

XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyati da joqaridag`i talaplar ha'm sha`rtler tiykarinda u'yrenildi, yag`niy oni u'yrengende sol da`wirdin` ruwxina say kelmeytug`in sotsialistik realizm metodinin` talaplari, klasliq gu`res ha'm sotsialliq revolyutsiya ta`limatlari metodologiyaliq tiykar etip alindi. Bul milliy a`debiyat tariyxina naduris pozitsiyadan jantasiw bolip esaplanadi. Negizinde XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatinin` o`zgesheliklerin, ko`rkemlik qa`siyetlerin tu`sindirgende usi xaliqtin` qanday tariyxiy, ja'miyetlik, ekanomikaliq du`zimde ha'm xaliqtin` qanday sharayatlarda jasag`aninan kelip shig`iw kerek. XIX a`cirde qaraqalpaqlar Oрта Aziya ma`deniyatına onin` siyasiy-ekonomikaliq turmisina, uliwma musulman ma`deniyatına buiring`idan da jaqin ha'm tig`iz baylanisadi.

Bul da`wirde Oрта Aziya regionı rawajlang`an feodalizm basqishin bastan keshirip atir edi. Usi regionnin` bir xalqi retinde qaraqalpaqlar da feodallıq du`zimler, ta`rtipler sharayatında jasap atir edi. Demek, olardin`

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йу3. Тошкент, "Шар3" нашриети-матбоа концерни бош та8ририяти. 1998, 29-□□□.

ma`deniyati ruwxiy du`n`yasi, sonin` ishinde ko`rkem a`debiyati orta a`sirlik nadstroykalar, yag`niy orta a`sirlik sana-sezimler, ruwxiyatlar tiykarinda rawajlandi. Olay bolsa XIX a`sirdegi qaraqalpaq a`debiyatina tallaw ju`rgizgende burin`iday tar mazmundag`i klassliq gu`res ha`m sotsialliq revolyutsiya ta`liymatlarina tiykarlanip emes, al birinshi gezekte uliwma insaniylik (gumanistlik) tu`siniklerden kelip shig`ip orta a`sirlik a`debiyatnin` belgileri menen sipatlaw kerek. Bular birinshiden, a`debiyatta ele de bolsa qaharmanliq tema basli orinda turadi.

F.i.d. professor A`. Paxratdinov: “Berdaqtin` «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy» shig`armalari ha`m batirliq azamatliq qa`siyetleri tuwrali qosiqlar bul pikirge da`lil bola aladi”-dep jazadi “Berdaq shayirdin` tvorchestvosinin` jiynaliwi, basip shig`ariliwi, izertleniwi tariyxinan” degen miynetinde¹.

A`debiyatta didaktikaliq (aqil-na`siyat) basli temalardan bolip esaplanadi. Berdaqtin` «Xaliq ushin», «Jaqsiraq», «Kim aytar» «Qashan ra`ha`tlanadursan`» A`jiniyazdin` «Kerek», «Bolurmi» h.t.b. shig`armalari didaktikaliq temada jazilg`an bolip xaliq arasinda ken` belgili boldi.

Poeziyag`a diniy mazmun sin`diriledi. Ja`miyetlik qubilislarg`a baha bergende diniy aqiydalarg`a (qag`iydalarg`a), diniy filosofiyag`a su`yeniw u`stemlik etti. Olar Ku`nxojanin`, A`jiniyazdin`, Berdaqtin`, O`teshtin` didaktikaliq, diniy filosofiyaliq qosiqlarinda aniq ko`rinedi. Sebebi, bul da`wirde du`n`ya, ja`miyet ha`m olardin` qurilisi tuwrali tu`sinikler diniy aqiydalar ha`m diniy filosofiya shen`berinde ju`rgiziledi. Bilim beriw din` barliq basqishlari diniy mazmunda boldi. Bul jag`daylar

¹ Paxratdinov A`. Berdaq shayirdin` tvorchestvosinin` jiynaliwi, basip shig`ariliwi, izertleniwi tariyxinan. N. 1990.

shayirdin` oylaw, pikirlew qa`biletine ta`sir etedi ha`m olardin` shig`armalarinin` ja`miyetlik mazmunin belgilep beredi.

Poeziyada timsaliy obrazlar ko`p qollaniladi. Misali, Berdaqtin` shig`armalarinda ko`p ushirasatug`in gu`l ha`m bu`lbil-ra`mziy (simvolikalik) obrazlar. Bu`lbil-erkinlikti ku`seytug`in, erkinlikti jirlaytug`in shayir ra`mzi (nishani), al gu`l bolsa-shayir a`rman etken jaqsi da`wran, baxitli zaman. Besinshiden xaliq arasinda jazba a`debiyat penen xaliq a`debiyati (folklor) ten`dey hu`rmetke iye boladi. Misali, xaliq arasinda batirliq ha`m ashiqliq da`stanlar, xaliq qosiqdari, termeler tolg`awlar burinq`isinsha u`lken abiroyg`a iye boladi, xaliq arasina u`lken ta`sir jasap turadi. Sonin` menen birge jazba a`debiyat: diniy kitaplar, shig`is a`debiyati klassikleri (Nawayi, Fizuliy) jergilikli jazba poeziya xaliqtin` oqimisli qatlaminda u`lken hu`rmette boldi. Altinshidan poeziyada burinq`i a`debiy jollarg`a, da`stu`rlerge sadiqliq, olardi basshiliqqa aliw u`rdis boldi.

Axmet Yassawiydin`, Ma`shrabtin` Maqtimqulinin` janrlıq, ideyaliq, tematikalik jollari Ku`nxoja, A`jiniyaz, Berdaq, O`tesh shig`armalarinda toliq saqlang`an. Maqtimqulinin` ko`p qosiqdarinin` ayiriqsha o`zgerislerge ushiratay-aq !jiniyaz ta`repinen qayta isleniwi h.t.b. a`debiy qubilislar orta a`sirlik a`debiy da`stu`rlerden bolip tabiladi.

Berdag shayirdin` XIX a`sirdegi do`retken tariyxiy dokumentallıq da`stanlıq shig`armalarin oqip otirip avtordin` o`zi a`debiyattin` rawajlanıwında pu`tin basli bir da`wir ekenligin ko`rsetedi. XIX a`sirde qaraqalpaq a`debiyati o`zine shekemgi ha`mme da`wirlerden de rawajlang`an a`debiyattin` payda bolg`anlig`in ko`rsetedi. !debiyat bul da`wirde tek poeziyadan ibarat boldi. Bulda tu`rkiy tilles xaliqlar a`debiyatınin` traditsiyasi edi. Biraq, poeziyada a`debiyat tu`r ha`m janr jaqlarınan en` joqari shin`g`a jetti.

F. i.d. professor Q. Ja`rimbetov «XIX a`sir qaraqalpaq lirikasınan` janrlıq qa`siyetleri ha`m rawajlanıw tariyxı» degen miynetinde: "XIX a`sir qaraqalpaq poeziyasında ele de bolsa qaharmanlıq tema ko`rnekli orinlardi iyeleydi. Berdaqtin` "Amangeldi", "Aydos baba", "Ernazar biy" ha`m t.b. shig`armalari bunin` misali bola aladi"-dep jazadi¹.

A`debiyatta da`stanlıq shig`armalardin` payda bolıw ha`m rawajlanıw a`hmiyetliliginen tisqari bul a`sirde a`debiyat penen «Shejire», «Xorezm», «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy» usag`an tariyxiy dokumentallıq rawajlang`an jazba da`stanlıq shig`armalar jazıla baslang`anlig`inin` gu`wasi bolamiz. Bul arqali XIX a`sir qaraqalpaq a`debiyatında realistlik tendentsiyalardin` teren`leskenligi g`ana emes, qa`liplesken ha`m rawajlang`anlig`in ko`remiz.

¹ Ja`rimbetov Q. «XIX a`sir qaraqalpaq lirikasınan` janrlıq qa`siyetleri ha`m rawajlanıw tariyxı» No`kis «Bilim» 2004. 51-bet

I bap. Berdaqtin` «Aydos biy» da`stani ha`m onin` oqitiliwi

Qaraqalpaq xalqinin` ulli klassik shayiri Berdaq G`arg`abay uli Aydos biy, Ernazar biy, Amangeldi haqqında da`stan jazg`an.

Fi.d. N. Da`wqaraev “Qaraqalpaq a`debiyati tariyxinin` ocherkleri” degen miynetinin` III tomında Berdaqtin` tariyxiy dastanlarinin` a`himiyeti haqqında: “Berdaqtin` mayda qosıqları menen qatar asirese onin` poemalarinin` a`himieti u`lken. Sebebi Berdaq qaraqalpaq xalqinin` o`zi jasag`an zamanındag`i siyasiy-ja`miyetlik turmistin` real su`yretin basqa jazıwshılarg`a qarag`anda tolig`iraq, ken`irek ha`m durıs ko`rsete bildi”¹-dep jazadı.

Berdagtin` jeke do`retiwshiliginde de, XIX a`sir qaraqalpaq klassik a`debiyatında da bul shig`armalardin` qunlilig`i, onin` tek tariyxiyliy`ında g`ana emes al Aydos haqqındag`i haqıyqatlıqtı o`z da`wirinin` tariyxiy ja`miyetlik haqıyqatlıg`ınan ajıratpay avtordin` ko`rkemlik sheberlik penen qalın` xalıq massasına o`z tvorchestvolıq printsipi menen jetkeriwinde de boladı. Sebebi bul arqalı biz a`debiyat tariyxında Aydos da`wirinin` haqıyqatlıg`ında Berdaq shayir tvorchestvosinin` ku`shinde, onin` poetikalıq sheberliginde ko`remiz.

XIX a`sir qaraqalpaq klassik a`debiyatında realistlik tendetsiyalardin` kem-kem teren`lese bari pol da`wir a`debiyatında bas bag`dar belgili ko`rkem metod sipatında xızmet atqarg`anlig`inin` da gu`wasi bolamiz.

Bul da`stanlar arqalı Berdaq shayirdin` sheberlik ma`selelerin izlep otirip onin` o`z tvorchestvolıq laboratoriyasında ja`miyetlik reallıqlardin` ju`zege keltiriwi ushin ko`p g`ana tamasha tvorchestvolıq individuallıq printsiplerdi islep shıqqanlig`in ko`remiz.

¹ N. Da`wqaraev “Qaraqalpaq a`debiyati tariyxinin` ocherkleri” No`kis “Qaraqalpaqstan” 1979.130-bet.

Berdaq shayir xaliqtin` esinde ma`n`gi iz qaldirg`an tariyxiy waqiyalardi ko`rkem a`debiyatta sol tu`rinde jaziwi kerekpe edi? Xaliqqa tap solayinsha jirlap bergenbe bolmasa ekinshiden: ko`rkem shig`arma tariyxtin` o`zi bolmag`anlig`i ushin ol realliqti o`zgertpey saqlay otirip ko`rkem jasalmaliqlar menen ja`miyetlik konflikti o`tkerlestirip xaliq ma`deniyati tariyxindag`i tradetsiyaliq jollar menen jazg`ani maqulma.

Ma`selen shig`is xaliqlar fol`klori, klassikaliq a`debiyati, qaraqalpaq fol`klorinin` ko`p jilliq tariyxiy ta`jiriybeleri bul da`stanliq shig`armani jaziwdag`i avtordin` su`yengen bas printsipi bolg`an, sebebi o`z da`wirinin` a`debiy ma`deniyat printsipinin` o`zi avtordan soni talap etken. Sebebi Berdaq shayir usi shig`armani jazarda uliwma Aydos haqqindag`i realliqti ko`rkem shig`armada xaliq ma`deniyat tariyxi qalay talap etken, qalay talap etedi, sog`an qg`arag`an. Berdaq shayir tvorchestvoliq printsipte o`z waziypasin jaqsi tu`singen shayir bolg`an.

F.i.d. professor A`. Paxratdinov: “Avtor Aydos biy haqqindag`i materialdi jiynawshi yamasa xaliq awiz eki legendalarinan g`ana material aliwshi emes, tvorchestvoliq xizmetker bolg`anlig`i ushin o`zi de material jaratiwshi adam ekenligin tu`singenligin ko`remiz. Bunday dewimizdin` sebebi Berdaq shayirdin` «Aydos biy» haqqindag`i da`stani Aydos haqqindag`i realliqti saqlay otirip ol tuwrali haqiyqiy tariyxtan basqasharaq quralg`an.¹—dep jazadi “Berdaq shayirdin` tvorchestvosinin` jiynaliwi, basip shig`ariliwi, izertleniwi tariyxinan” atli miynetinde

Berdaq shayirdi ol Aydos haqqindag`i tariyxiy shinliqti jazadi eken, nege onda bul do`retpе tariyx penen da`lme da`llikti shig`armaydi dep oni ayiplay almaymiz. Birinshiden; «Aydos biy» da`stani da`stan

¹ Paxratdinov A`. Berdaq shayirdin` tvorchestvosinin` jiynaliwi, basip shig`ariliwi, izertleniwi tariyxinan. N. 1990

bolg'anlig'i ushin haqiqiy tariyxiy shig'arma sipatinda, misali, «Shejiredey» qilip analizlewge bolmaydi.

Bul ko'rkem iskusstvo, ko'rkem a'debiy shig'arma sonin' ushin buni o'z da'wirinin' a'debiy metodinin' a'debiy printsipinin' ramkasinda do'retilgen shig'arma dep qaraw kerek. Ha'r qanday ko'rkem shig'armadag'i o'mirdi su'wretleytug'in jaziwshi fantaziyasi ko'rkem jazalmaliliq.

Berdaq shayirdin' bul «Aydos biy» shig'armasindag'i da u'lken rol atqarg'anlig'in ko'remiz. Bul printsip qayta onin' «Aydos biy» shig'armasinda ju'da anig'iraq ko'rinedi. Aydos haqqindag'i tariyxiy dokumentlerde to'mendegishe beriledi.

Tariyxiy faktler Aydosti qaraqalpaq xalqina qianet etiwshi o'z ma'pi ushin inileri Begis ha'm Mirjiqti da o'ltiriw da'rejesine barip jetken Adam ekenligin tastiylaydi. Aydos basshilig'indag'i qoldawli uriwlari Jan'ada'r'ya, Quwanda'r'yadan qaraqalpaqlardin' Xorezmge kele baslag'an waqtlari-aq o'z erki menen Xiywa xanlig'ina bag'ing'an. Olar Muxammed A'min Inaq (1763-1770) tusinda Ko'ko'zektin' Aral ten'izine shekemgi araliqti iyelegen. Keyinirek Aydos barliq qaraqalpaq uriwlarinin' basshisi da'rejesine ko'terilgen. Aydostin' Xiywa xanlig'ina erki menen bag'iniwi onin' satqinlig'in ko'rsetedi. Ja'ne de qaraqalpaqlardin' o'zlerin qarama-qarsi eki lagerge bo'ledi. Aydos biy son'in ala ele Jan'a da'r'ya boyinda Aral ten'izi, !miwda'r'ya boyina ko'ship kele almay atirg'an qaraqalpaq uriwlarin Xiywa xanlig'ina bag'indiriw ushin Xiywa a'skerleri menen birge olarg'a atlanis jasag'an. Nin' bul isi keyingi Muxammed Raximxang'a da (1806-1825) Inaq Aydos biy onin' tusinda da u'lken abiroyg'a iye bolg'an. Biraq waqittin' o'tiwi menen Aydos biy xannan mayli shen'gel shegradan berjag'inda jasawshi qaraqalpaqlarg'a xan qilip saylawdi solay etip o'zin Xorezmnin'

yarim xani da`rejesine ko`tu`eriwdi sorag`an. Barliq qaraqalpaqlardi toliq o`zine bag`indirg`an. Ha`tteki Jan`a da`r`ya boyindag`i qaraqalpaqlardi da o`zine bag`indirip elinin` arqa shegaralarin bekkemlegen Muxammed Raxim xan Aydostin` bul o`tinishin qabil etpegen ha`tte oni biylik hamalinan da shetlestirgen. Barliq u`miti jer bolg`an Aydos endi basqasha jol izlewge kirisedi. Ol xaliqti aldap o`zine ertpekshi boladi. Solay etip, Qoqan xaninin` ja`rdemi menen Xiywa xanlig`ina ko`terliske tayinlaydi.

1827 –jili 29 –iyul`da Sari otaw degen jerde eki min`g`a jaqin u`yli qaraqalpaqlardi birliktirip xiywag`a qarsi atlanistin` planin du`zedi. O`zinin` ballari Irza menen To`relerge 100 atli jiynap berip Qon`iratti basip aliwg`a atlandiradi. Qon`irat Xiywa ta`reptarlari menen uris bolip, Aydos ta`reptarlari jen`iledi. Irza urista o`ledi. To`re ayaq qollari baylawli Xiywag`a aydaladi. Bul waqiyadan keyin Aydostin` ta`reptarlarinin` arasinda ala awizliq kelip shig`adi. Aydos asig`is Tu`rkistang`a qaray ko`shedi. Xiywa a`skerleri quwip Chirikrabd degen jerden Aydostin` basin aladi. Aydos haqqinda tariyx, tariyxta usilay baslanadi. Al Aydos haqqindag`i ko`p sanli el arasindag`i bar legendalarda ha`m an`iz a`n`gimelerde, Berdaq shayirdin` Aydos haqqindag`i da`staninda bul tariyxiy waqiya basqasha baslandi. Berdaq shayir Aydos haqqindag`i da`staninda bul tariyxiy waqiya basqasha baslanadi. Berdaq shayir Aydos haqqindag`i tariyxti jirlaw ushin tariyxiy faktliktin` izinen ju`rmesten xaliq ma`pine qastiyanliq islegen feodalliq obrazin xaliq massasinin` ko`z aldinda ken` ashiwdi maqset etken.

Aydos biydin` jawizliq kelbetin ashiwda xaliqqa tariyxiy faktliktin` o`zin g`ana jirlap qoyg`an maqul ma?

Tariyxshi ilimpaz M. Tilewmuratov o`zinin` «Berdaq shig`armalarindag`i tariyxiy derekler» degen miynetide; «Berdaqta bolip, Aydos tuwrali ko`p sanli a`debiy, tariyxiy materiallardi

revolyutsiyag`a shekemgi qaraqalpaq a`debiyatında, uliwma qaraqalpaq ma`deniyatında heshkim Bergen emes»- dep ku`ta` duris ko`rsetken. Ha`tte Aydos biy haqqında materiallardı Berdaqtaı ko`p bilgen adam bolmag`an boliwi mu`mkin. Aydos zamanında Berdaq shayirdin` o`zi jasamadi. Aydos biy o`lgen jili (1827-j) Berdaq tuwildi. Al, keyin Aydos biy haqqında a`psanalar, Berdaq shayirdi jas waqitlarinan aq ko`p qiziqtirg`an waqiyalardan biri boldi. Berdaq shayirdin` revolyutsiyag`a shekemgi a`debiyat tariyxındag`i ullilig`i da sonda, ol xalıq an`iz a`n`gimeleri tariyxiy a`psanalari tiykarında a`jayip «Shejire» usag`an qaraqalpaq xalqınin` tariyxin «Xorezm» uqsag`an Xorezm xalıqlarınin` tariyxin, «Amangeldi», «Aydos biy» usag`an iri-iri xalıqlıq da`stanlıq shig`armalar do`retti.

Iлимпaz Maqset Tilewmuratov pikiri boyınsha Berdaq shayirdin` bul shig`armanı, do`retiwı onin` tvorchestvasinin` jetiskenligi dep qarag`an. Ol Berdaq o`zinin` bul poemasında qaraqalpaq halqınin` tariyxındag`i azatlıq ushin bolg`an u`lken ko`terlislerdin` birewin su`wretlep jazıw menen qatar alma jegen alpis biydin` ha`m Aydos biydin` xalıq ko`terlisinin` baslawdin` ornına qara basının` g`ami ushin Xiywa xanlig`ına satılıp ketkenin jazadı. Begis, Mirjiq, Irza, To`re usag`an xalıq batırlarınin` xalıq isi ushin erlik penen qaza tapqanların jazadı<sup>w</sup>-dep ko`rsetken. Iлимпaz shayirdin` «Aydos» yamasa «Aydos biy» da`stani haqqında bunnan artıq miynetinde ga`p etpeydi.

«Aydos baba» atlı shig`armada Aydostin` pu`tkil qaraqalpaqlarg`a biy bolıp turg`an waqitlarındag`i Xiywa xanına abroylı ekenligi, elden jiynalg`an salıqtı xan menen ten`dey bo`lisip alatug`inlig`i, ol da`wirdegi xan, ha`meldarlari menen Aydos biy arasındag`i du`n`ya ushin ha`r qiyli tartislarında boltug`inliqlari, Elde Xannin` xoshemeti menen

Aydosbiydin` xan g`a`ziynelerindegi erkinlik, ha`tte qopalliq ha`reketleri ga`p etilgen.

Bul u`zindidegi Aydos biydin` ko`rnisine qarayıq:

Kelgende xan o`rre turdi,
Xang`a qasi juwap urdi,
Bir neshshe jil da`wran su`rdi,
Bul xan menen Aydos baba.

A`lbette xaliqtin` satqinliq islep xang`a jarang`an Aydos biy hiylelik penen pu`tkil elge biylerdin` biyi da`rejesine ko`terilgen jillari muxammed !min inaq ha`m Muxammed Raxim xannin` tusinda-Aydos usinday abroyg`a iye bolg`anlig`i iras. Bul da`wirlerdegi jiynalg`an saliqtin` yarimin Aydosqa bermey, oni to`rtke bo`lip bir bo`limin alin` degendegi onin` ga`pine qarayıq:

Xan otirar salqin jayda,
Tilla ko`shkili sarayda,
Men bolmasam aqsha qayda,
Ten` bo`l!-dedi Aydos baba.

Mut pul kerek sendey qulg`a,
Bolajaqsiz jutrqqa tulg`a,
Ten` jariman saliq pulg`a,
Ten` bo`l!-dedi Aydos baba

Aydos biydin` bul ga`plerine qarag`anda birinshiden ol, qaraqalpaqlardan o`zi jiynap xan g`a`ziynesine tapsirg`an pulg`a ten` jari bolsa kerek. Ekinshiden, ol o`zinin` bul ga`pi arqali o`z da`wirinin` qanday jawiz ekspluatatori ekenligin ko`resetip turipti. Berdaq shayir bul shig`armada feodaldin` tilin tawip Aydosdin` o`zinin` so`zin bergen.

Misali, «men bolmasam aqsha qayda, ten` jariman saliq pulg`a»-dep so`ylewler bul jawizliqtin` shegine jetken adamnin` ga`pi.

Aydos biy ashiw menen aytsa da xanliqtag`i o`mir su`rip turg`an realliq so`ylep tur. Irasinda da, eger Xiywa xanlig`inda Aydos biydey jawizlar bolmag`anda elden tilla jiynalip xan g`a`ziynesine hesh na`rse tu`spegende bolar edi. Xan g`a`ziynesinin` pulg`a toliwi qansha ekspluatatorliq zulimliq penen saling`an saliq, eldi, xaliqti talawshiliq penen jiynalip atirg`anlig`i belgili. Berdaq shayirdin` sheberliginde Aydosqa usi kritikaliq bir momente tap usi ga`pti aytqiziwinda. Bul ga`p arqali onin` jawiz ekenliginde, xang`a jag`impaz ekenliginde, tap du`n`ya aldinda ha`r tu`rli na`rsege bara alatug`in turaqsiz feodal ekenligi de ko`rsetilgen. Durisinda da Aydos biy bunday momente usilay ha`reket etken adam.

Eger, Berdaq shayir Aydos biyge bul ga`plerdi aytg`izbag`anda bul waqiyani o`zi ta`riplew arqali bergenge onin` bunday ha`reketi, ekspluatatorliq kelbeti jasalmag`an bolar edi. Biz Berdaq shayirdin` «Aydos baba» atli shig`armasinda onin` dispotliq pishimin bunnan basqa jerlerinde ko`re almaymiz. Bul avtordin` shig`armasinin` qunlilig`in da, ko`rkemligin de, reallig`in da, xaliqlig`in da, tariyxiyig`in da ko`rsetip turg`an jeri.

BerdAQ shayirdin` poetikaliq sheberligi biz usi u`zindiden Aydos biyge ta`n bolg`an psixologiya, isenim, feodalliq da`wirdin` xarakterlerin real beriwshiliginde ko`remiz. Misali, avtordin` ko`rsetiwi boyinsha Aydos o`z da`wirinin` feodali da`wirinin` zan`liliqlarin jaqsi bilei ha`m hu`rmet etedi. Misali g`a`ziyinedegi xan ha`meldarlari menen Aydos biy arasindag`i tartista, xan xizmetkerleri Aydos biyge xannin` abroyin qarsi qoyadi. Biy bug`an turadi. Ol:

-Ulli bolsa, xannin` uli,
Bolajaqsiz ba`rin` ulli,
Qaydan alipsiz bul puldi,
Aytqil?!-dedi Aydos baba.

Aydosta xang`a isenim mol. Sonliqtan da ol xang`a qarsi tura almaytug`inlig`in, onin` ullilig`in ol moyinlaydi. Usi isenim aqir ayag`inda onin` basina jetkenligi, Aydosti xan tek sirin alg`ang`a shekem, qolg`a tu`sirgenge shekem g`ana siylap ju`rgenligin ko`remiz.

Aniq Aydostin` kewlinde xalqi turg`anda ol xan aldinda ku`shlide, haybatli da, ol abroyli da boldi. Ol jillarda Aydostin` xannan da haqin alip ju`rgenldigin ko`remiz. Misali:

Dushpani ko`p dosi menen,
Nayzasinin` ushi menen,
Bileginin` ku`shi menen,
Haqin aldi Aydos baba.

-dep ko`rsetedi.

Al, Aydostin` jawizlig`inan xalqi baslap tu`n`ile baslag`anda xanda og`an teris qaraydi. Al Berdaq shayir bolsa, usi jag`daylardi batirdin` o`zi salistirip buriniraq bile almadi dep ko`rsetedi. Avtorda ne bir batir, biy bolg`an qaraqalpaqtag`i jigitlerdin` usi waqiyalardi o`lshestirip ko`re almag`anlig`ina naliniw seziminde bilinedi. Misali:

Aydos degen ulli kisi,
Aqiri ketti qoldan ku`shi,
«Xannin` is shaytan isi»-
Degen eken Aydos baba.

!lbette bul kuplete u`lken ma`ni bar. Shayir poeziyasi belgili. Aytayiq Aydostin` batir ekenligi, onin` qaraqalpaqlarda biylik da`rejesinde bolg`anlig`i, xang`a qilg`anlig`i, jag`impazliq etkenligi, bunin` ba`ri onin` «batir an`qaw er go`deklighinen ekenligi» da`slepki eki qatarda berilgen. Demek az g`ana bolsa da avtorda Aydosti ayaw sezimi bar. Bul onda qaysi jaqtan payda bolg`an? uliwma Berdaq shayir bul shig`armada oni maqtayin demegen. Qayta onin` nag`iz feodalliq portretin jaratpaqshi bolg`an, jasag`an da. Solay etip, otirip og`an qanday bir reyimlilikin`, ayawshiliqtin`, belgilerin bildiredi.

Shamasi ol qaraqalpaqlardin` wa`kili bolip, biylik su`rsede, qaraqalpaqlardin` jawinger xaliq ekenligin da`lillewde Aydostin` xan sarayindag`i zorliqlari u`lken rol` Oynasa da, bolmasa sonsha abroy, ataq ku`sh penen o`z xalqinin` baqti ushin hesh na`rse isley almadi. Ol quri jumsalga`n ku`sh, onin` biyhuwda ketken miyneti dep nalinsa, Berdaqtin` ju`reginde de azg`antayda bolsa og`an degen ayaw sezimi bilinedi.

Buni ol bilmey aytip otirg`an joq. Feodalg`a feodaldin` o`limi. Og`an sol kerek edi degen pikirlerden uliwma awlaq. Sonin` ushinda Aydos haqqindag`i shig`arma tu`wel emes, u`zindi deymiz. Sebebi avtordin` pikirleri toliq saqlanbag`an.

Bul avtor sezimin ko`rsetetug`in bir-eki kupletlerden tisqari, shig`arma meyli da`stannan u`zindi bolsin, meyli o`z aldina shig`arma bolsin bunda tema «Aydos baba» dep qoyilg`an bolmasa, ha`r bir kuplettin` izi «Aydos baba» dep juwmaqlang`an.

Berdag shayirdin` «Aydos baba» dep aytiwinin` o`zi de unamli. Eger bul so`zdi ol likinli, ironiya menen aytqanda tekstin` ishinde bunday kupletler bolmag`an bolar edi. Sonin` ushin Aydos baba so`zi shayir ta`repinen oylanip qoyilg`an, oylanip aytilg`an, onin` bir jag`inda qandayda bir hu`rmetlilik, ayawshiliq sezimde an`lasip turadi.

Al joqaridag`i kuplete avtor Aydos biydin` «Xannin` isi shaytan isi» degen eken degen ga`pin beredi. Bulsh onin` son`g`i ga`pi bolsa kerek. Sebebi bul bunday oyg`a a`welden kelgende: «Xannin` isi shaytan isi» ekenligin burinnan biletug`in bolg`anda, Aydos xannan aldanbag`an bolar edi. Onin` barliq miyneti tek halqina jumsalg`an bolar edi. Berdaq shayir Aydostin` kem-kemnen xanliqtan bo`line baslang`anlig`in, tu`binde xaliqqa qansha ziyani bolsa da ol o`zinen keyingi xaliq baxiti ushin Ernazar qoldawlini berip ketken tuxim ekenligin shig`armada maqtanish ta etedi. Misali:

Xang`a bolmadi puxara,
Qarsi boldi bara-bara,
Joqdur o`limge hesh shara,
Sheyt o`ldi Aydos baba.

Bul so`zlerdin` joqdur shegi,
Qoldawlilar ata tegi,
Tuwdi Ernazar qusbegi,
Tup sag`asi Aydos baba -dep ko`rsetedi.

Berdaq shayir tvorchestvosindag`i bul Aydos baba haqqindag`i ga`p bolatug`in qosiq, avtordin` uliwma «Aydos baba» haqqindag`i u`lken da`stanliq shig`armasinin` biri bo`limi bolsa kerek.

Bul eki shig`armanin` birligi bir da`stannan eki u`zindi ekenligi haqqinda Berdaqtin` uzaq waqitlardan beri izertlewshi **professor I.T. Sag`itovta o`zinin` «Berdaqtin` tvorchestvosi», «sahra bu`lbili» atli eki monografiyasinda** bul haqqinda hesh qanday ga`p etpeydi. Tek «Aydos biy» da`stani boyinsha g`ana pikir ju`ritedi.

Biraq ilimpazlar buni shayirdin` «Aydos biy» poemasinin` varianti bolsa kerek-dep shamalaydi. Bul a`lbette ol da`stannin` varianti emes, o`ytkeni varianti boliwi ushin waqiyani bayanlawda ga`pler ten`be-ten` kelmegenligi menen syujetlik uqsasliqlar boliwi sha`rt. Berdaq shayirdin` Aydosti ta`ripleytug`in eki shig`armasinin` ekewide, bir Aydosti su`wretlegeni menen, Aydos o`mirindegi eki tu`rli waqiyantin` gu`wasi bolamiz.

II bap. **Berdaqtin` «Amangeldi» da`stani ha`m onin` oqitiliwi**

Belgili klassik shayirimiz Berdaq o`z zamaninda a`debiyat ha`m iskusstvoda shayirshiliq tarawinda ha`mmeni qoli jetise bermeytug`in baxitliliqqa erisken adam bolg`an. O`ytkeni, XIX a`sir qaraqalpaq klassik a`debiyatnin` a`jayip a`wladlarinan biri bolip, zamaninda o`z xalqina da, qon`si tu`rkmen, o`zbek ha`m qazaq xaliqlarina da ati hawazasi shayir ha`m baqsi bolip tanilg`an belgili adam.

Qaraqalpaq klassik a`debiyatnin` jetiskenligi bul a`jayip shayirdin` bir neshshe da`stanliq shig`armalardi do`retiw menen belgilenedi. Bul onin` tek epikaliq do`retpelerinde g`ana emes, al shig`armalarindag`i sheberliginin` de gu`wasi edi. Berdaqtin` da`stanliq shig`armalarinin` ko`pshiligin tariyxiy shig`armalar qurap turadi. Bul da tosinnan bolg`an onin` tvorchestvosindag`i qubilis emes, onin` da u`lken sebebi bar.

XIX a`sirde Berdaq shayir baslag`an qaraqalpaq a`debiyatnin` basli tendetsiyasi miynetkesh xaliq turmisinin` problemaliq ma`selelerin sheshiwge qaratilg`an edi. A`sirese a`debiyat ha`m iskusstvo ha`r qashang`i jillarg`idan da bul jillarda ja`miyetlik o`mirdegi usi aktual problemag`a qaratilg`an edi. Sonliqtan da shayir tvorchestvosinin` da basli printsiipi eger da`stanliq shig`armalar jaziw kerek bolsa, a`debiyattag`i uliwma xaliqliq za`ru`rli problemalardi rawajlandiriw keregi boladi. Bul dirinshiden, o`z zamaninda a`debiyattag`i Berdaq shayir tvorchestvosinin` bahasin belgilewshi kriteriyada edi. Ja`nede, qaraqalpaqlardin` o`zleri milliy ja`mleniwshilik protsesinin` ha`m g`a`rezsizlik ushin gu`reslerinin` ku`sheyip, klassliq ko`z-qaraslari o`tkirlesken waqitlarinda eldegi tiykarg`i ideologiya xaliqliq a`debiyat bolip turg`an za`ru`rli bir payitlarda, tariyxiy da`stu`r, Berdaqta y ulli adamlardan xaliq azatliq ha`reketlerin baslag`an qaharmanlardi jirlawshi

tariyxiy shig`armalardi talap etken edi. Bul a`debiyat ushin da, tariyx ushin da sol momenttegi jasap turg`an xaliqtin` ja`miyetlik praktikaliq o`miri, isi ushinda za`ru`rli ma`selelerden biri edi. Sonin` ushin da Berdaq shayirdin` tariyxiy shig`armalari o`zinen o`zi do`regen shig`armalar emes, al ol da`wir zakazi, da`wir talabina do`regen shig`armalar edi. Berdaqtin` usinday aktual` problemalarg`a arnalg`an shig`armalarinin` biri «Amangeldi» da`stani boldi. Bul tariyxiy shig`arma. Berdaq shayir shig`armalarindag`i tariyxiy dereklerdi izertlewshi tariyxshi Maqset Tilewmuratov bul «Amangeldi» shig`armasi arqali Berdaq qaraqalpaq xalqinin` tariyxiy turmisin, o`tkendegi tariyxiy qaharmanliq islerin og`ada teren` bilgen ha`m yoshlanip jazg`an shayir ekenligi tag`i bir iret ko`z aldimizg`a taslanadi»-degen pikirin tariyxshi ju`da` duris, ju`da` a`dil bahalang`an dep esaplaymiz.

Berdag shig`armanin` tiykarg`i deregin xaliq arasinda gezip ju`rgen tariyxiy gu`rrin`ler qurag`an-dep belgileydi. Mu`mkin, o`ytkeni, Amengeldi haqqinda jazilip qalg`an jazba derekler joq. Onin` u`stine Berdaq shayirdin` tariyxiy shig`armalarinin` syujeti ko`binese xaliq yadinda saqlanip aytilip ju`rgen tariyxiy gu`rrin`ler qurag`an. Misali: «Qaraqalpaq Shejiresi», «Aydos biy», «Xorezm» da`stanlari ha`m «Amangeldi» da`stani da usinday tariyxiy derekler negizinde ju`zege bahali do`retpeler.

Da`standa Berdaq Amangeldi de, onin` kim ekenligi qaraqalpaqlardin` qaysi uriwinan shiqqanlig`i tuwrali mag`liwmat beredi. Misali:

O`zi, batir, o`zi dan`qli,
Son`inda bar Qon`irat xalqi,
Ulli uriwdur qoldawli,

Sonin` biri Amangeldi- dep ko`rsetedi.

Shayirdin` da`staninda ko`rsetiw boyinsha Amangeldi shig`is Tu`rkistannan. Biraq ol qalay la`shker basi da`rejesine jetiskenligi tuwrali mag`liwmatlar joq.

Shig`armani oqip otirg`aninda xaliq idealinin` duris iske asqanlig`inin` gu`wasi bolamiz. Bul xaliqliq iedal, ko`rkem jasalmaliq penen iske asqan emes, tariyxiy realliq gu`resler menen iske asqan. El, xaliq a`rmanlari orinlang`an.

Misali, Miyanko`l qaraqalpaqlarina Qoqan xanlig`inin` bergen azabi. Asan Ataliqtin` asip o`ltiriliwi, xaliqtin` otirg`an jerlerin taslap, jan`a qonis izlep bu`liniwleri, bul azap, mudami xaliqtin` ju`reginen shiqpaydi. Dushpannan o`sh aliw atadan balag`a umitilmay ga`p bolip aytilip keledi. Da`standa Amangeldi xaliqtin` usi a`rmanlarin orinlaydi.

Biraq Amangeldini shayir qaraqalpaqlarg`a xan boldi dep aytpaydi, al la`shker basi, batir boldi dep ta`ripleydi. Sog`an qarag`anda XVIII a`sirdegi qaraqalpaqlardin` Jan`a da`r`ya da`wirinde do`geregindegi basqa xanliqlardan g`a`rezsiz jasag`an waqitlarindag`i xaliqliq a`skeriy birlespesin basqarg`an adam bolsa itimal.

XVIII a`sirde Jan`a da`r`ya boyinda qaraqalpaqlardin` bir a`sirge shamalas basqa xanliqlardan g`a`rezsiz jasawi da esheyin bolmag`an bolsa kerek. Qaraqalpaqlar usinday ku`shli, sirtqi jaqlardan qorg`aniwg`a uqipli a`skeriy birlespege iye bolsa da kerek. Sebebi, Berdaq shayirdin` «Amangeldi» da`stanin XVIII a`sirdegi Tu`rkistan, Jan`a da`r`ya boyindag`i qaraqalpaqlardin` tariyxinan alip jazilg`an dep qarasaq, onda bizin` joqaridag`i pikirimizdi tastiyoqlaydi. O`ytkeni, Berdaq Amangeldinin` qaraqalpaqlarda a`sker basi bolg`an waqitlarindag`i saltanatın bilay ta`ripleydi:

Patshalar turg`an taxtinda,
Onin` da`wleti baxtinda,
Amangeldinin` waqtinda,
Neshshe xannan inam keldi.

Ol Buxari Gijduwannan,
Qashqariy, Toshkent, Qoqannan,
Andijani, Ma`rg`ulannan,
Ta`rk bolmayin dawam keldi.

Shayirdin` bayanlawi boyinsha ol belgili sa`rkarda, a`sker basshi. Oni qon`si xaliqlar barlig`i moyinlag`an. Buxar patshasidan mo`r basilg`an jarliqta alg`an. Biraq ol qansha dan`qli, ku`shli a`skeriylar sa`rkarda bolg`anlig`i menen onin` jawingerlik atlanislari jo`ninde hesh na`rse aytilmag`an. Bug`an qarag`anda Jan`a da`r`ya qaraqalpaqlarinin` ju`z jilliq basqa xanlardan g`a`rezsizligin saqlap turg`an olardin` o`mirlerindegi usinday bir jawinger jetiskenlikler sebep bolg`an bolsa kerek.

Qaraqalpaqlar usinday bir a`skeriylar qu`diretlilikke iye bolip turg`an waqitlarinda Miyanko`l qaraqalpaqlarinin` a`rmani iske asqan. Amangeldi Qoqan xanidan eldin` buzing`i kegin alip beredi. Solay etip, xaliq a`rmanlari orinlanadi. Sonin` ushinda Berdaq shayir oni:

Astirdi darg`a Asandi,
El dep Asan berdi jandi,
Oni qurtqan zalim xandi,
Gele qildi Amangeldi.

Amangeldidey bolmag`a,
Barip xannan qan almag`a,
Gele kesip Jan almag`a,
Qay birinin` shaman` keldi-dep ko`rsetedi.

Da`standag`i tag`i bir an`g`ariwg`a tiyisli a`hmiyetli moment, Amangeldi basqarg`an «bo`lek-bo`lek dumang`a usag`an» a`sker xan a`skerleri emes, xaliqtin` o`zlerinin` ortalig`inan saylap qoa`g`an erikli Armiya. Sonin` ushinda ol basip aliwshiliq atlanislardan awlaq. Sonin` ushinda ol xaliqtin` arin arlaytug`in, kegin alatug`in, o`z watanin bekkem qorg`aytug`in a`skeriyl birlespe. Bunday berik, erikli a`skeriyl birlespe qon`si xanliqlardi moyinlatiwg`a ma`jbu`r etken. Bul haqqinda da`standa:

Qaytpadi bekten ha`m xannan,
Keshler shiyin jannan,
Amangeldinin` qolinar,
Qutilmag`i gu`man boldi.

Bul meyli o`z ishindegil xannan, begten qaytpag`an bolsin, meyli basqa xanliqlardag`i xanlardan beklerden qaytpag`an bolsin, tu`binde demokratiyalig, xaliqliq printsipke su`yengen erikli a`skeriyl birlespe ekenligin ko`rsetiwshi belgi. Sebebi: Amangeldi yamasa Amangeldi su`yeginde solardin` saylap qoyg`an Armiyasi bolg`anda, onda Amangeldi ha`m ol basqarg`an Armiya basqa xanliqti da beklikti de hu`rmet etken bolar edi. Bul da`stannin` barliq ta`repten xaliqliq da`stanliq qunin ja`ne bir ma`rtebe asiradi. Ekinshi ta`repten, Berdaq tvorchkstvoshinin` ullilig`i, demokratizmi, ol el o`mirinen usinday tariyxii

xaliqliq faktlerdi jiynap ala aladi. Ol usinday xaliqliq, xaliq su`ygen tariyxiy waqiyalardi tawip jirlaydi. Onin` tvorchestvoliq sheberligide, do`retiwshiligide gigantlig`ida sonnan ibarat boldi. Ol xaliqtan a`jayip na`rselerdi ala aladi.

Al xaliqqa da qa`legenindey etip Bere biledi. Bul Berdaq shayir tvorchestvosinin` tiykarg`i xarakteri, basli tendetsiyasin belgilewshi o`zgeshelikler. Ol onin` izleniwshilik, do`retiwshilik sheberliginin` gu`wasi edi.

Berdag shayirdin` «Amangeldi» da`staninin` tariyxiy shig`arma ekenligin da`lillewshi ko`plegen geografiyalıq jer atlari: Tu`rkistan, Miyanko`l, Qoqan, Buxara, Andijan, Namangan, Marg`ulan h.t.b. lar bar. Ja`nede tariyxiy Adam atlari. Misali: Xan Miraydar, A`mir Xaydar (1800-1826 j.j.) Shamurat, Muzappar, Da`niyar-Daniyal, Asan, Xudayberdi, Amangeldi ha`m t.b. adam atlari bar.

XIX a`sir qaraqalpaq klassik a`debiyatında da`stanshiliqti rawajlandiriwda Berdaq shayirdin` o`zinin` qanday tariyxiy rogli bolg`an bolsa, onin` Amangeldi da`staninin` da xaliq azatlıq gu`reslerin jirlaytug`in qaraqalpaq a`debiyatında tariyxiy da`stanlıq shig`armalardin` da tolisiwında u`lken girewli orni bar da`rejede boladi.

Solay etip bul bahalı shig`arma o`z da`wiri ushin tek Berdaq shayirdin` jekke tvorchestvosında g`ana a`jayip tabis bolip qalmastan pu`tin bir XIX a`sirdegi qaraqalpaq klassik a`debiyatında da ten`i tayi joq bahalı tariyxiy shig`arma bolip esaplanadi.

Qisqasin aytqanda avtordin` «Amangeldi» da`stanında eki tu`rli a`debiy protsesske xarakterli bolg`an ha`diyse: xaliqliq xarakter, xaliqliq ıedal menen tanisiwimizg`a ma`jbu`rmiz.

Birinshisi xaliqliq xarakter. Shayir xaliqliq xarakterlerdi rawajlandiriwg`a sheber. Buni biz onin` Qoqan xanlig`i qaraqalpaqlardan

qiz soratip jaziwshi jibergende bug`an eldin` basshisi Asannin` xang`a qiz bermeytug`inlig`i haqqindag`i bildiriwinen, ataliqti Qoqang`a shaqirtip alip qansha qiynag`anda da so`zinen taymag`anlig`i, qayta onin` «?atan bolmas bizge Qoqan, sen shuwlattin` eldi»-degen ga`plerdi aytiwinan bilemiz.

Asannin` xan aldindag`i bul ga`pleri bul onin` jekke o`zinin` ga`pi, jekke o`zinin` sheshimi emes. Bul xaliq atinan aytilg`an ga`p, bul Miyanko`l qaraqalpaqlarinin` sheshimi. Bunda jawizliqqa qarsi qaratilg`an xaliqliq ga`p, xaliqliq sheshim, massaliq xaliqliq xarakter, u`lken awiz birshilik bar ekenligi, sonin` ko`rinisi ekenligi ko`rinedi.

Bizge da`standa bul haqqinda shayir fantaziyasinin` qansha da`rejede ko`rkemlikke bo`ley alg`anlig`i toliq kelip jetpegen. Biraq bar faktlerdin` o`zi avtordin` Berdaq shayirdin` o`zinin` milliy xarakterdi qansha da`rejede rawajlandiriw sheberligine iye adam ekenliginen derek beredi.

Ekinshi xaliqliq ideal. Da`stannin` ekinshi bo`limi yag`niy Miyanko`l qaraqalpaqlarinin` Asandi o`ltirgennen keyin Qoqan xanlig`inin` qarmag`ina ko`ship Tu`rkistan ta`repinen asip ketiwi, waqittin` o`tiwi menen elden Amangeldinin` tuwilip Qoqan xannin` basin aliwi, qaraqalpaqlardin` da qon`si basqa xaliqlarg`a qaharman xaliq bolip taniliwi, a`rmanlarinin` orinlaniwi. Buni ayirim tariyxshilar bolg`an boliwi mu`mkin dep shamalaydi.

Mu`mkin, bolg`an boliwi. Ha`zirshe tariyxta belgisiz. Eger bul bolg`an bolsa da, bolmag`an bolsa da eger biz buni shayir fantaziyasinan do`regen desekte, ba`ri bir bul xaliq idealinin` iske asqanlig`i ko`rsetedi. Eger Miyanko`l qaraqalpaqlari zulimliqtan o`z ma`kanin` taslap ko`shiwge ma`jbu`r bolsa, olarda so`zsiz xaliqtan o`sh aliw batirliqti a`rman etiw, jan`a qonislar tabiw, basqa xaliqlar menen ten` jasasiw a`rmanlari boldi. Usi a`rmanlarinin` iske asiwi ushin gu`resti. ?aqitlardin`

o`tiwi menen bul ideal iske asti. Bul ha`tte Berdaq shayir da`stanida xaliq o`zleri ku`tkendey bolip jirlanadi da.

Usi eki xarakterli momenttin` birlesiw bul shig`armada Berdaq shayir sheberliginin` tiykarin qurap turadi.

Qullasi avtordin` «Amangeldi» da`stani bolg`an faktlerdin` g`ana poeziya menen qayta so`yleniwi g`ana emes, al tvorchestvoliq protsesstin` barliq stat`yasinda avtor fanaziyasinin` qatnasqanin, hu`kimlik su`rgenligin ko`remiz. Sebebi, tariyxiy faktlerdi u`yreniwde, oni ko`rkem du`n`yasina alip shig`ariwda shayirdin` fantaziyasisiz ha`m qiyalsiz mu`mkin emeste jag`day. Bul tvorchestvoliq sheberlik Berdaq shayir tvorchestvosi arqali jaqsi jaratilg`an.

III bap. Berdaqtin` «Ernazar biy»da`stani ha`m onin` oqitiliwi

Ja`miyetlik o`mirdin` ha`mme ta`replerin so`z etken a`jayip lirikalarindag`i, arnawli tu`rde jazip qaldirilg`an xaliq shejiresindegi, tariyxiy ha`m tariyxiy emes da`stanlardag`i bayan etilgen el-xaliq da`stu`rleri menen ta`jiriybelerin, ja`ne de turmis-salt da`stu`rlerin jiynastirg`anda onin` do`riwshiliginin` bizin` ushin bahasi joq tariyxi, etnografiyalıq derek bolatug`ini so`zsiz. Sonin` ushinda Berdaqtin` do`retiwshiligi uzaq waqitlardan baslap-aq a`debiyatlar menen tilshilerdin`, tariyxshilardin` kewillerin o`zine biykarg`a tartip kiyatirg`an joq. Sonin` ushinda oni «Qazaqstan ha`m Orta Aziya dalalarinin` u`sh jariq juldizinin` biri dep biykarg`a aytilmag`an. Shayir o`z da`wirinin` danishpan shayiri boldi. Onin` danishpanlig`i adam ushin pu`tkil adamzattin` baxti ushin, o`z xalqinin` baxitli da`wrang`a jetisiwi ushin bolg`an gu`resleri og`an jumsag`an ku`sh ha`m g`ayratlari ko`rsetip turipti. Berdaq shayirdin` «Ernazar biy» da`stani XIX a`sir qaraqalpaq klassik a`debiyatindag`i en` qunli shig`armalardan biri bolip esaplanadi.

Berdagtin` «Ernazar biy» da`stani o`z waqtında ko`lemli da`stan boldi. Bizge ol shayirdin` qol jazbasi menen kelip jetken joq. Da`stan xaliq awzınan jazip alindi. Sonin` ushin shig`armanin` ko`p bo`limleri bizge toliq kelip jetpedi. Tek g`ana tariyxiy waqiyalardi tikkeley so`z etiwshi kupletler g`ana kelip jetti. Ha`tte qitt-ty-jillardag`i waqiyalardi toliq ko`z aldin`a keltiriw qiyin. Sol sebepli Berdaqtin` «Ernazar biy» da`stanında tek ol haqqında jazilg`an tariyx penen toliqtiriwg`a tuwra keledi. Tekstinin` toliq kelip jetpewi, ha`zirgi bar kupletlerindegi waqiyalardi qisqa bayanlawi, geypara xabarlaridin` gu`miljiligi sebepli boliwi kerek, biraz ilimpazlar da`standa «belgilep berilgen jol boyınsha

ha'm xaliqtin` ko`teriliste tutqan orni toliq berilmegen»-dep o`z pikirlerin aytip, belgileydi.

Berdaq shayirdin` bul «Ernazar biy» da`staninin` birinshi teksti da`slep qor0-jili «Xaliq awizeki a`debiyatinin` u`lgileri» degen toplaminin` ekinshi kitabinda basilip shiqti. Keyingi jillarda da avtordin` barliq toplamlarinda basilip kiyatir. qoyo-jili da`stan o`z aldina kitapsha bolip basilip shiqti. Bir neshshe ma`rtebe rus ha'm basqa tillerge awdarildi. Ol birinshi ma`rtebe N.A. Baskakov ta`repinen xaliq shayiri Ayapbergen Muwsaevtan jazip alindi ha'm qaraqalpaq ja`ne de rus tillerinde bastirilip shig`arildi. Ulli watandarliq uris jillarinda qore-jili «batirlar alg`a» degen toplamda Berdaq shayirdin` tariyxiy da`stanliq shig`armalarinan eki shig`armasi «Amangeldi», «Ernazar biy» da`stanlari rus tiline awdarildi.

«Berdaq qaraqalpaq a`debiyatinin` klassigi» degen temada **A.Shamuratov ha'm A. Begimovlar** ta`repinen jazilip shayir tvorchestvosina bir qansha jaqsi sayaxat jasag`an.

1940-jili Qaraqalpaq tili ha'm a`debiyat ilim izertlew instituti ha'm Qaraqalpaqstan jaziwshilar soyuzi ta`repinen «Qaraqalpaq xaliq tvorchestvosi» atli u`lken kitap ja`riyalandi¹. Bul kitapta «Ernazar biy» da`stani toliq berilgen.

Berdaq shayirdin` usi da`staninda bayanlaniwinsha, Aydos baba o`lgennen keyin Ernazar qaraqalpaqqa ag`a boladi, basshiliqti o`zinin` moynina aladi. Sol waqitlari Ernazar en` ataqli biylerinin` biri boldi. Ol belgili burinnan xang`a qarsi Mirjiqtin` balasi, Aydosbiydin` ag`aynisi. Ol ju`da` a`jayip, ju`ris turisi, saltanati o`z aldina maqtanish bolg`an. Biraq ol qandayda bir sebepler menen xan aldinda gu`nakar bolipqaladi.

¹ Qaraqalpaq xaliq tvorchestvosi. 1940

Biraq Ernazardin` biy bolg`anlig`i, xannin` onin` biyligin alg`anlig`i haqiqiy realliq. Bul haqqinda shig`armada da:

Meni hesh Kim tilemesin

Jalinip sorap ju`rmesin

Men o`lgende jilamasin

Dedi arislan Ernazar biy

degen ga`pler bar.

Bul dokumentalliq pikirlerden bo`lek bul eki qatar yag`niy kuplet qosiqta da u`lken ma`ni bar. Xaliq batirinin` xarakteri shig`armada jaqsi ashilg`an. Bunda u`lken bir ma`rtlik, turaqliliq, dushpan aldinda bas iyiwshilik xarakter jaratilg`an. Jeke qaharman xaraketeri arqali berse de bunda pu`tkil xaliq xarakteri esletiledi. Misali bunda jen`iliske mun`aymaw, dushpang`a sir bermew, ma`rtlershe o`lip ketiw usag`an belgiler qaldirg`an. Bul a`lbette Ernazarbiyge bolg`an xaliq simpatiyasin Berdaq shayirdin` shig`armada beriw sheberligin ko`rsetedi. Sebebi qaharman a`piwayi su`wretlenbegen, ol xaliq qorg`ani, xaliq tiregi, maqtanishi bolg`anlig`i, usi isenimler olardi azat etiwshilik gu`reske baslang`anlig`i ko`rsetilgen.

Da`standag`i u`lken jetiskenlikte, Berdaq shayirdin` poetikalik sheerligi ha`m xaliq penen qaharman arasindag`i tig`iz baylanisliq joqarida jazip o`tkenimdey, Ernazar bir sebepler menen biylikten tu`sip qaladi degen edim. Ernazar biy biylik a`melinen tu`sip, Xiywa xanlig`i menen qalay qas bolip qalg`anlig`i, onin` birden sheshiwshi gu`reske kiriskenligi haqqinda xaliq awzinan qalg`an an`izlardan alip jazatug`in bolsaq, ol haqiqatliqqa ha`r ta`repleme tuwri keledi. Birinshiden onin` biylikten tu`sip qalg`anlig`i sebep bolg`an dese, al ayirim

mag`liwmatlarda «Ernazar on jetti jasında Xiywadan esapshılar keledi. Olardı Ernazar mag`liwmatlar der eken. Olar malların xatlaw ushin kelgen edi. Mallardı jasiriw ushin xalıq qapag`a aydap jiberedi. Xiywag`a qalay jaranarın bilmey ju`rgen satqınlar, satqınlıq etedi. Sonda mallar joq» dep shalg`iwshılardı ko`lge jibermeydi ha`m olardı uradı. Ernazardı shalg`iwshılar Xiywag`a jamanlap baradı.

Xan Ernazardı aq u`yli qilg`an, sonnan qaytarsın xan menen qaslasıp qalg`an-degen ga`pler bar. Tag`i bir dereklerde: Ernazar jas waqıtlarında palwan bolg`an ha`m Xannin` palwanın jig`ip qoymag`an. Bug`an ashiwi kelgen xan Ernazardı zindang`a taslatadı. Al ja`ne xannin` palwanları tu`rkmenlerdin` palwanınan da jig`ilip qaladı. Tu`rkmen palwanlarına qarsı Ernazardı zindannan alıp gu`restiredi ha`m olardı da jig`adı. Xan Ernazardı maqtap biylik ha`memen beredi ha`m ol biy bolıp alg`annan keyin xang`a boysınbag`an degen ga`pler bar. Ja`ne bir dereklerde, Ernazar alako`z Aydos biy o`ltirgen xalıq batırı Mirjiqtin` balası Qumar ju`da` zor Adam bolg`an. Ernazar tog`ız jasında a`kesi o`ledi ha`m anası menen ag`ayınlarına ko`ship baradı. Ernazarg`a jas waqıtlarınan baslap aq a`kesin xan o`ltirgenligin aytip, sin`dirip baradı. Balasın Xiywa xanlig`ına qarsı o`shpenlilikte ta`rbiyalaydı. Aqırında ol xalıq azatlıq gu`reslerin basqariwshi qaharman da`rejesine jetedi.

Berdaq shayır do`retiwshiliginde ha`m tariyxshılar ta`repinen qitt-tyjillarg`i Ernazar alako`zdin` basshilig`ındag`i ko`terilis haqqında jaza bersek, faktler ko`p. Olardin` ba`rinde Ernazar alako`z xalıq batırı sipatında so`z etilgen. Ernazar alako`z xalıq azatlıq gu`resinin` aldında turg`an, eldin` azatlıqqa shig`iwi, Xiywa qisimınan qutiliw qusag`an arziw a`rmanların basqarg`an adam.

Tariyxiy dokumentlerde Ernazar alako`z qitq-jillardan baslap Xiywag`a bag`iniwdan bas tarttı-degen so`zler bar. Ko`terilistin`

baslaniwina Xiywa xanlig`inin` ha`dden ziyat ekspluatatorliq zulimliqlari sebep bolg`an. Qaraqalpaqlar ko`terilis jasaw ushin qalay payitti tabadi yag`niy 1850-jillardag`i Xiywadag`i ashliq ha`m qitt-jildag`i birden u`sh xannin` dushpanlar ta`repien o`ltiriliwi qalay payit jaratadi ha`m usidan paydalanip ko`terilis jasaydi. Bul saparg`i qaraqalpaqlardin` ko`terilisine Ernazar alako`zdin` o`zi tikkeley basshiliq etken. Ko`terilisti tabisli o`tkeriw ushin ol barliq qaraqalpaq biylerin Xojeligi jiynap ken`es o`tkermekshi boladi. Ernazar alako`z Xiywa xanin ko`terilis shig`aradi dep gu`manlanip u`sh aydan berli qamap qoyg`an qaraqalpaq biylerin Qilishbay qala degen jerge barip bosatip alip keledi. Ernazar alako`z qiziq bir na`rseni oylaydi, ol Xiywadan bo`linip o`z aldina xanliq boliw maqsetinde, aldi burin onin` tuwin yag`niy bayrag`in jsamaqshi boladi. Ol tuwg`a gu`mbezli aydi, jan`adan du`zilip atirg`an qaraqalpaq xalqinin` simvoli etip qoymaqshi bolsa kerek. Bul haqqinda da`standa mina to`mendegi qataralar keltirilgen:

Jaratti gu`mbezli aydi,
Yad etin`iz bir qudaydi,
:sh ay jatqan Qilishbaydi
Alip shiqti Ernazar biy
Onnan son` Xojeli keldi,
Ko`p kemedede ken`es qildi,
Gilen` qaraqalpaq ja`m boldi,
Arislan tuwg`an Ernazar biy

-dep ko`rsetilgen. Ko`riwimizshe Berdaq shayirdin` «Ernazar biy» da`staninin` toliq kelip jetpewi, bunda biz aytqan pikirlerdin` tek bar ekenligin ko`rsete alg`anday g`ana itimaliqqa iye bolip ko`rinedi.

Solay etip Xojelide Xiywag`a qarsi bolatug`in ko`terilistin` ma`seleleri sheshilip alindi. Ko`terilis baslanatug`in jerdi !miwda`r`yanin` on` jag`indag`i Jan`a bazar degen jerdi belgiledi. Ha`m o`z aldina feodalliq xanliq bolip shig`iw ushin Zarliq degendi xan etip ko`teredi. Zarliq milleti boyinsha qazaq edi. Al Ernazar alako`z Zarliq to`renin` qusbegi ha`melinde turadi. Zarliq xan bolip ko`terilgennen keyin Ernazar biy Xiywag`a bag`inbaytug`inlig`in bildiredi. Xiywanin` ha`meldarlarina zorliq etedi, ha`tte asip ta o`ltiredi. Ol !miwda`r`yadan o`teteug`in Xiywa kemelerin basip aladi ha`m o`tkermey taslaydi. %zin Xiywa xanina dushpan dep dag`azalaydi. Tariyxiy ko`terilistin` bul etapi, shayirdin` «Ernazar biy» da`staninda toliq u`zindi qaldirg`an.

Ne aytsa ol ha`mme ko`ndi,
Xan etti Zarliq to`reni,
Asip Qutlimurat geren`di,
Zorliq etti Ernazar biy.
Dushpanina sawda saldi,
Tog`iz ushan keme aldi,
Jurt sorag`an qusbegi boldi,
Arislan tuwg`an Ernazar biy-dep jazadi.

Xaliq batiri Ernazar alako`z ta`repinen du`zilgen xanliq da`slepki waqitlarda biraz qiyinshiliqqa ushiraydi. Tu`rkmenler qaraqalpaqlarg`a topilis jasaydi. Bul topilisti bastiriw ushin Ernazar tu`rkmenlerge kelisim xat jiberedi. Tu`rkmenler, Ernazar alako`z xani menen kelsin, kerek bolsa Urgenchtide basip alsin-dep shaqiradi. Ernazar xan menen birge tu`rkmenler menen so`ylesiwge ketedi. Biraq xaliq Ernazardi jibergisi kelmeydi, basshimizdan ayirilip qalamiz dep qorqadi.

Aytsa qaraqalpaq qilmadi,
Barman`-dese til almadi.

Degen qatarlarinan ko`rsek boladi. Tariyxiy faktlerden azg`ana keltirip o`tetug`in bolsaq, Ernazardin` Go`ne :rgenchke barmasa bolmaytug`inin sebepleride bolsa kerek. Sebebi xaliqtin` Xiywadan bo`liniwine tu`rkmenlerdin` de ko`p ja`rdemi tiyedi dep ko`rsetedi. Ernazar alako`z ha`m Zarliq tu`re tu`rkmen xani Atamurat xan menen bir-birewge tiymewge kelisim du`zedi. Zarliq xandi qaytarip, Ernazar biy Go`nede jasawshi qaraqalpaqlar menen so`ylesiwge qaladi. Zarliq xan Jan`abazarg`a kelegende, Keneges Ernazarbiy basshilig`indag`i satqin biylerge uslanip qaladi ha`m Xiywa a`skerlerine berip jiberedi. Buni esitken Ernazar alako`z da`rhal qaytip, onin` izinen a`skerler menen baradi. Xiywag`a jaqinlasqan jerde izinen jetip aladi, Xiywa a`skerleri ha`m qaraqalpaqtin` satilg`an biyleri Ernazarg`a qarsi urisadi. Ernazar alako`z eline qaytiwg`a ma`jbu`r boladi. Solay etip qaraqalpaqlar, satqin qaraqalpaq biyelerinin` da`stinen, xaninan ayirilip qaladi.

Ko`terilis paytinda saylang`an qaraqalpaq xanin, Xiywa xaninin` aldina aparip tapsiradi.

Sol da`wirdegi Xiywa tariyxshilarinin` jaziwina qarag`anda, xannin` buyrig`i menen Zarliq xannin` betine qara jag`ip, u`stine jaman kiyim kiygizip, beline ag`ash pishaq qistirip, basina qag`azdan taj kiygizip, pa`r qistirip, ariq eshekke teris mingizip qalani aylandiradi. Bul arqali Xiywa xani xang`a qarsi shiqqan adamnin` ku`ni usinday boladi, demekshi boladi.

Qaraqalpaqlardin` hu`jdansiz, satqin biyleri, antti buzip o`z uriwlari menen Xiywag`a o`tip ketedi. So`ytip Ernazar alako`z jalg`iz qaladi. Ol o`z pikirinen qaytpaydi. o`lip ketkenshe Xiywag`a qarsi gu`resetug`inin,

xang`a bag`inbaytug`inin, qasinda qalg`an azg`ana uriwlar menen birge gu`resti dawam ettiretug`inin bildiredi.

Bul qayg`ili tariyx, qaraqalpaq biylerinin` sawatsizlig`i Berdaq shayir ta`repinen, u`lken qiyhaniwshiliq penen jaziladi.

Qaraqalpaqtin` aytqan so`zi,
Hasla kelispedi izi,
Xorezmge jalg`iz o`zi,
Zorliq qildi Ernazar biy

Usi waqiyanın` dawaminda Ernazar alako`z izine ergen adamlardi alip Qazaqda`r`yanin` Aral ten`izine quyar jerindegi Izlim jol degen jerge, or qazdirip 700 ju`z xaliqti jiynaydi. Bul waqitlarda Xiywag`a Seydmuxamed xan bolg`an edi. Ernazar alako`z baslag`an ko`terilisti basiw ushin Muxammedniyaz jasawil basini bas qilip, satqin qaraqalpaq biylerine, Ernazar kenegestide qosip atlandiradi. Ernazar alako`z qorg`anin qamap aladi, biraq ala almaydi. Keynen olar islam sha`riyatının` qu`diretliliginen paydalanip, Qaraqumnin` u`lken iyshani Quti iyshandi elshi etip jiberedi. Quti iyshan Ernazar alako`zge kelip: «Xan menen jarastirayiq, sen ko`terilisti qoy»-deydi.

Arbalarin qaytartpag`a,
Jurtti eline qaytarmag`a,
Iyshan keldi el qilmag`a,
Hayran boldi Ernazar biy
- «Endi raydan qayt»-dedi
- «Qaytpayman dedi Ernazar biy»

Ol abiroyli iyshan bolg`anlig`i ushin, xaliqti izinen erip keter dep qorqip, Iyshan menen so`ylespey, xang`a bag`inbaytug`inin bildirip, qorg`annan shig`arip jiberedi. Xaliq arasinda xan menen jarasayiq-dep usinis etkenlerde boldi. Sonda Ernazar biy hesh ekilenbesten, «xang`a qarsi gu`resiwden qoriqqanlar, qorg`annan shig`ip ketsin»-deydi. Al biraz biyler iyshang`a erip qorg`annan shig`ipta ketedi. Olar satqinlarsha ko`terilisshilerge qarsi gu`resedi. Ernazar alako`z xaliq azatliq gu`resinin basinda o`zi taysalmay turadi. Xiywa a`skerleri qorg`andi ala almaslig`in bilgennen keyin Ernazar alako`z qarsi hiyle isletiwge o`tedi. Ishtegi satqinlardan paydalanadi. Ernazardi o`ltirgenlerge hasil zatlar beretug`inin bildiredi. Solay etip, awma satqinlar ta`repinen Ernazar alako`z atip o`ltiriledi.

Solay etip, XIX a`sirdin` ortasindag`i Xiywa xanlig`ina qarsi xaliq azatliq ha`reketleri qan menen bastirildi. Ernazar alako`zdin` basin kesip Xiywag`a alip keledi. Onin` jaqin juwiqlari qalmay o`ltiriledi. Usi tariyxiy waqiya Berdaq shayirdin` «Ernazar biy» da`staninin` mazmunin quraydi.

Ja`ne de Berdaqtin` «Ernazar biy» da`staninan ken` orin alg`an diqqatqa miyasar bir epizod bar. Bul waqiya Ernazar alako`zdin` biylik etken da`wirleri me ya aq u`yli bolg`an waqitlari ma, qullasi xannin` shika`rg`a shig`atug`in jag`daylarina tuwra keledi. Ha`r bir biy bir qustan alip kelip, sarpay alatug`in edi. Solardin` ishinde Xojeke o`zi qa`lpe bola tura qustan da, sarpaydan da bos qaladi. Bul waqiyani ko`rgen Ernazar alako`z xang`a ariz etedi.

Xan ha`zireti: meter-dedi,

Bejit ornin`nan tur-dedi,

Ug`lima sarpay ber-dedi,

Qulliq-dedi Ernazar biy.

Xannin` meteri sarpay alip keliw ushin meterdi g`a`ziyne xanag`a jiberedi. Og`an Ernazar alako`z birge ketedi. Ernazar alako`z ishindegı hasil shapandı qa`leydi ha`m meter menen sol shapannin` u`stinde talasip qaladı. Biraq Ernazar alako`z shapandı aladı.

Tanip tur eken hasildi,
Meter shekpenge asildi,
Jiynalg`an sarpay shashildi,
Jibermedi Ernazar biy.
Meter qorqip za`rresi ushti,
Aybat etip Ernazar biy.

Mine usig`an uqsa avtordin` usi da`stang`a baylanisli variantlari, da`stannin` burin u`lken shig`arma bolg`anlig`in da`lilleydi. 1940-jıldan baslap da`stan ha`mme baspalardan tu`spey kiyatir. Da`standag`i kupletler ha`m waqiyalarda qisqarg`an. Sog`an qaramastan, Ernazar alako`z haqqındag`i da`stannin` o`zi g`ana emes, al ol haqqında xaliqliq idealdin` da saqlanip qalg`anlig`inin` gu`wasi bolamiz.

Bul, xan u`stindegi qus ha`m sarpay ma`selesindegi waqiyalardi, biraz ilimpazlar haqiyqatliq emes, avtordin` ko`rkemlik jasalmalilig`i dep te esaplaydi. Ba`lkim bul ga`plerde de haqiyqatliqqa jaqinliq boliwi mu`mkin.

Bul haqqında ayirim ilimpazlarimizdin` pikirlerine qulaq salip ko`reyik. **Ilimpaz Baxtiyar Qurbanbaev o`zinin` «Berdaqtin` tvorchestovosi»** degen miynetinde: «Xannin` qabil qiliwi, shekpenge talasi ma`selesi tariyxiy fakt emesligi shubhasiz ko`rkem jasalmaliq

shig`ar. Eger solay bolg`anda da shayir bul da`standa qaharmandag`i ma`rtlik o`z ku`shine tutqan jolina isenim qusag`an qa`siyetlerdi ko`rsetedi. Berdaq shayir sipatinda da, grajdan sipatinda da, xaliq ma`pin o`z ma`pi dep bilgen, xaliq ushin janin ayamaytug`in qaharmanlardi jaqlag`an ha`m olardin` original obrazin jaratadi» dep ko`rsetedi.

Berdag shayirdin` «Ernazar biy» da`stanin jaziwi, onin` do`retiwshiligindegi en` qiyin momentlerdin` da`wirlerin basinan keshirdi desek qa`telespeymiz. Bul Ernazar biydi xang`a qarsi xaliq batiri etip su`wretlep, oni jaziwdin` o`zi, xang`a qarsi atlang`an menen bara bar bolsa kerek. %ytkeni xaliq batiri o`ltirilgennen keyin, qanshalari darg`a asilip, Xiywag`a aydaladi.

Usinday qiyinshiliqlarg`a qaramastan Berdag shayir, usi da`standi jazdi. Shayir xaliq azatliq gu`resinin` kerek ekenligin ha`m Xiywa zuliminan qutilip bolmaytug`inin ish-ishinen sezinip, bul da`standi jaziw o`zinin` shayirshiliq ha`m grajdanliq minneti dep bilse kerek. Uliwma alg`anda da`stannin` qaysi jerinde de, qaysi waqiyag`a baylanisli so`z bolmasin, ol ma`rt, a`dillikti jaqlawshi, xaliqliq idealdi iske asiriwshi qaharman sipatinda ko`zge taslanadi.

Xaliq azat etiwshilik gu`resinin` jen`ilisin, Berdag shayir qalay bahalag`an bolsa, oni son`g`i izertlewshi tariyxshilardin` pikri menen tuwri kelgenligin ko`remiz. Qaraqalpaq tariyxin izertlewshi **professor P.P. Ivanov** «Ko`terilis Xiywa xanlig`inin` ha`lsiregen da`wirine tuwra keldi. Qaraqalpaqlardin` o`zlerinin` arasinda awzi alaliq bolmag`anda jen`iwgede imkaniyat bar edi»-dep ko`resetedi.

Bul ilimpazlardin` pikirinde u`lken ma`ni bar. Men hayranman, o`zimni qaraqalpaq qanlaslarimnin` arasinda usinday satqinlar bolg`anina ashinaman, olar ne ushin satqinliq qildi yaki an`qawlig`ima yaki ha`melparazlig`ima yaki olardin` isengishliginen paydalanama, usi

sorawlar meni qiynaydi. Quday tala biz qaraqalpaqlarg`a sonsha imkaniyat Bergen, aqilli adamlar jibergen, biraq bulardan tuwri paydalana almag`an. Eger sol waqitlarda Ernazar alako`zdey batirlarimizdi xaliqtin` barlig`i quwatlap, sheginbey, qorqaqliq etpey aqirina shekem gu`reskende, o`z aldina xanliq bolip, o`zimizdin` bayliqlarimizdan ayirilmay, ha`zirgi waqitta o`z aldina «Qaraqalpaq ma`mleketi» bolip jasag`an bolarma edik. Bul oylar, ha`r bir ko`kireginde qurti bar qaraqalpaqlardin` qiyalinda o`tse kerek. Geyde, bul xang`a singen minez shig`ar dep te oylap qalaman. Ma`selen: O`zbekstan qaharmani To`lepbergen Qayipbergenovtin` bir a`psanasin yadima tu`sirip qarasam. Onin` aytiwina qarag`anda aspannan quday tala kelip, ha`r bir adamnin` qulaqlarina, sen o`zbeksen`, sen anglichansan`, sen frantsuzsan`, sen qazaqsan`, sen tu`rkmensen` h.t.b. ha`mme usinday millet wa`killerinin` qulag`ivna u`sh ret du`n`yag`a jar salip baqiradi. Al bul jerde qaraqalpaqlar joq bolsa kerek. So`a`tip atlardi tewisip qaytip kiyatirg`anda, aldina qara qalpaq kiygen bir topar adamlar shig`adi. Sonda olar qudayg`a, bizlerge de «at» Ber deydi. At tewsilip g`ayip-deydi. Ba`lkim, bul ga`plerde haqiyqatliq bar shig`ar. Aqiri qaraqalpaqta «kelistirmese isn`di, bilamiq sindirar tisin`di»-degen naqil bar. Birde jaziwshimiz, o`zinin` ha`m pu`tkil qaraqalpaq xalqinin` kewlin tinishlandiriwg`a ha`reket etken boliwi mu`mkin.

Jaslarimiz arasinan usinday Ernazarday batirlar shig`ip, o`zinin` aqili, hadal miyneti arqasinda, o`z aldina ma`mleket quriwg`a erisedi dep u`mit etemiz. Ele quday tala kelip, biz qaraqalpaqlardin` qulag`imizg`a u`sh reet du`n`yag`a jar salip «qaraqalpaq» dep baqiriwina isenimiz ha`m Berdaq shayirday qa`lemi o`tkir shayirlarimiz ko`beysin, satqinlarg`a jol bermeydi-degen u`mittemiz.

Juwmaq

XIX a`sirdegi ko`rnekli klassik shayirlarimizdin` biri Berdaq Garg`abay uli haqqinda onin` do`retpeleri da`stanlari haqqinda aytatug`in bolsaq, Berdaq shayirimizdin` bir qansha lirikaliq epikaliq shig`armalarin ko`remiz. Da`stanliq da`stanlarina keletug`in bolsaq onin` «Axmaq patsha», «Ernazar biy», «Aydos baba», «Shejire» siyaqli da`stanlari bar. Shayirimizdin` en` a`piwayi da`stanlarinin` biri «Ernazar biy» da`stanin aytatug`in bolsaq ol da`standa Ernazarday batir xaliqtin` arin arlamaytug`in er ju`rek za`berdes Adam bolg`anlig`i ha`m atasi Aydostay batir biy bolg`anlig`i haqqinda aytadi. Ja`ne de «Shejire» da`staninda bolsa bunda tariyxiy jir ha`m de ruw-qa`wim ma`selesi haqqinda aytadi. !ne sonday eken ha`r bir da`stannin` o`z aldina kelip shig`iw tariyxi bolg`an. Berdaqtin` «Ko`rdim» da`stanin alatug`in bolsam en` a`wele ol da`stan qalay payda bolg`anlig`i haqqinda ol ne ushin Xorezm dep atalg`anlig`i haqqinda ol ne ushin Xorezm dep atalg`anlig`i haqqinda ilimpazlar pikirine su`yengen halda mende o`z pikirimdi bayan etemen. En` birinshi ret da`stan neshinshi jili kimler izertlegen degen sorawlarg`a juwap izleyimiz. **Ol da`stan izertlegende N.Da`wqaraevtin`, Q. Ayimbetovtin`, O. Kajurovtin` pikirlerine su`yengen halda Q. Bayniyazovta** to`mendegishe pikir bildiredi. Bunin` pikirinshe en` birinshi ret **oris alimi Samoylovich** ta`repinen Xorezmnama dep atalg`an degen. Ol ekinshide bolsa A`. **Paxratdinov** bir g`ana nusqasin 1939-jilda folklorist **Q. Ayimbetov ha`m O. Kajurovlar** ta`repinen ilimiy ekspeditsiya ma`ha`linde Qon`iratltsi Nazar baqsi, Nag`met Sha`kir uli Berdibek Eshniyaz ulinin` awzinan jazip alinip qurastirip baspag`a tayarlag`an variantina tiykarlanadi.

Al ha`zir O`zIAQQf ilimiy kitapxanasinan qol jazba fondinda «Xorezm» poemasinin` arab, latin, rus alfavitinde jazip aling`an bir neshe nusqasi saqlawli tur. Bul da`standa «Shejirenin`» keyingi nusqasi degende ga`pler aytilg`an. Lekin keyingi izertlewlerde bul «Xorezm» Berdaqtin` da`stani dep iatalg`an degen. Lekin **Qiriqbay Bayniyazov** ja`nede minanday pikirlerdi bildirgen. A`.Paxratdinov Qunnazar Palwanov ha`mde Pirjan Eralievtan jazip alip, Berdaqtin` «Xorezm» da`staninin` jan`a nusqasi degen tu`sinik so`zleri menen ja`riyalang`an bolsa ol o`zinin` bureng`i kitapshalarinda basqasha pikir aytqan edi. Bul nusqalarg`a tekstologiyaliq tan`law jasap, olardi tariyxiy salistirmali usilda izertlese Berdaqtin` «Xorezm» poemasi tuwrali basqasha pikir aytiw imkaniyatina iye bolamiz. Ga`pimiz isenimli boliw ushin usi nusqada misal keltiremiz.

Berdimurat haqqin` quli,
Sahrada o`sken bu`lbili,
Jetpis u`shte siyir jili,
Bul bir aytqan hikayat.

Sol sebepli joqaridag`i kuplettin` u`shinshi qatarin «Qiriq toyizda siyir jili» dep du`zetip oqiw talap etiledi. O`ytkeni bul shig`arma Xorezm oypatinin` Rossiyag`a qosilg`anina keyingi waqiyalarin su`wretlewge bag`ishlanip, Berdaqtin` o`mirinde siyir jili qiuuy-jili ro jasinda, qiii-jil yq jasinda 1900-jil ue jasinda ta`kirarlanip keledi. Al endi A`. Paxratdinovtin` pikiri boyinsha minanday pikirlerdi bildirdi. XIX a`sirde do`regen jazba ma`deniyat tariyxi ha`m tili ma`selelerin aniqlawg`a izertlewlerde onin` tariyxi da`stanliq do`retpeleri sonin` ishinde «Shejire» ha`m «Xorezm» da`stani ayriqsha orin iyeleydi degen birewler ananday

minanday dedi degennin` paydasi joq degen. Sebebi buni izertlegen alimlar atli ju`rip birese piyada ju`rip ku`ni demey tu`n demey ju`rip jiynag`an. Q. Ayimbetov, O. Kajurov 20-30-jillarda jiynadi baspa so`zde dag`azaladi. «Xorezm» Berdaq shayirdiki ekenligine isenim da`liyleydi.

Geypara nusqalarda bul kuplettin` u`shinshi qatari «Alpis u`shte siyir jili» tu`rinde keledi. Q. Ayimbetov, O. kajurov bul qatardin` tusina eki soraw belgisin qoyadi ha`m bilayinsha eskertiw jasaydi. To`rtku`lge barg`annan keyin aniqlaw kerek, usinday gu`manlaniw sebebinen bolsa kerek Q. Ayimbetov o`zi redaktorlag`an «Qaraqalpaq xaliq tvorchestvosi» degen toplaminda «Alpis u`shte siyir jili» degen qatardi baspay onin` ornina ko`p tochka qoyadi. Haqiyqatinda da olardin` «Jetpis u`shte siyir jili» yamasa «Alpis u`shte siyir jili» degen qatarina isenimsizlik penen qarawina tiykarlar bar edi. Misali: 1979-jili 20-avgusta Q. Ayimbetov, Ayapbergen Muwsaevtin` Berdaqtin` «Xorezm» poemasin jazip alg`an waqta, ol bul shig`arma tuwrali to`mendegishe tu`sinik bergen edi: Berdaqtin` elli u`sh jil burিং`i siyir jili Xiywa xani ha`m Qaraqalpaq biylerin maqtag`ani. Demek Ayapbergen shayirdin` esaplawina qarag`anda Xorezm poemasi 1976-jili jazilg`an boldi. Onin` u`lken shig`arma ekenligin biraq oni toliq jazip almag`anlig`in ko`rsetti. Ja`ne de Berdaq shayir tvorchestvosin arnawli ilim izertlew jumisina aylandirg`an. N. Da`wqaraev o`zinin` 1950-jili «Berdaq shayir» degen miynetinde «Xorezm» da`stanina ilimpaz ta`repinen biykarlawg`a bolmaytug`in ilimiy analiz Bergen. «Berdaqti ko`rgen Berdaq jo`ninde ko`p na`rselerdi biletug`in qa`ndekli Yah`ya molla (1942-jil iy jasinda) Qutlimurat begler begi (1942-jili oejasinda) ha`m Moynaq rayoninin` Qazaqda`r`ya awilinda jasaytug`in g`arrilardan jazip alg`an. Al endi A. Murtazaevtin` pikirlerin ko`rgenimizde bul jaziwshimiz Berdaqtin` «Xorezm», «Shejire», «Qulen bolis», «Aydos biy» usag`an da`stanlarina gu`man

tuwg`izildi yag`niy usilardan basqa shayirdi reaksion shig`armalar joq degen juwmaqqa kelindi. Na`tiyjede onin` 1950-jilg`i toplami shig`ip ketkeninen son`da «gu`manli» shig`armalar jiberlikten biykar etildi ha`m sonda shayir siyir jili (1901) 73 shiqsa ol 1827-jili emes al 1828-jili tuwilg`an boladi. Berdaqtin` h.t.b. da shayirlarimizdin` tuwilg`anida gu`man bolg`an. «Xorezm» poemasinin` birese olay, birese bulay birese ol Berdaqniki birese oniki emes dep talqig`a tu`siwinde negizinen tariyxiy sharayat jeke adamg`a tabiliw da`wiri menen elege shekem o`zinin` ta`sirin birotala joymag`an tubalawshiliq jillar ekenligi onin` ja`ne de biz A'. Paxratdinovtin` pikirine su`yengen halda bir g`ana A. Murtazaevtin` pikirin duris dep ayta almaymiz. Sebebi ko`plegen shayirlarda Berdaqtin` tuwilg`an jilin ol 1828-jili tuwildi dep ayta alamiz. Sebebi ko`plegen shayirlar buni 1827-jili tuwildi degen pikirdi duris dep esaplag`an. Bul da`standi izertlewler qiyin bolg`anlig`i sebepli ko`p ilimpazlar tu`rli boljawli ma`selelerdi qozg`ag`an. Sebebi men o`zimdi bul «Xorezm» da`staninin` bar ekenligin bilmeytug`in edim. Oni bizler kishkentay waqtimizda Berdaqtin` «Xorezm» da`stani joq onin` tek g`ana «Ernazar biy», «Aydos biy» da`stanlari bar shig`ar dep oylaytug`in edik. Bul «Xorezm» tuwrali tu`rli qayshi keletug`in pikirlerdi ushiratamiz. Lekin men o`zim A'. Paxratdinovtin` pikirine qosilaman sebebi ol ko`p g`ana ma`selelerge toqtalg`an Ma`selen: 1930-jili xaliq awzinan Q. Ayimbetov ha`m O. Kajurov ta`repinen jazip aling`an Berdaqtin` «Xorezm» da`stani qor0-jili eki ma`rtebe basip shig`ardi. Biraq belgili Berdaqti izertlewshi I. Sag`iytov burin «Xorezm» Berdaqtika emes, basqa bir avtordiki shig`ar dep shamalag`an edik, biraqta bunnan keyingi jillardag`i ju`rgizgen izertlewlerdin` na`tiyjesinde bul poemanin` haqiyqattan da Berdaqniki ekenligi aniqlanip otir dep jazadi. Endi da`stannin` mazmunina keletug`in bolsaq Qiriqbay Bayniyazov pikiri boyinsha qiue-jili Xiywa xanlig`inin`

patsha Rossiyasi ta`repien jawlap aliwi Xorezm oypatinda jasaytug`in ekanomikaliq ha`m siyasiy ja`miyetlik turmisinda ulli burlis bolg`ani haqqinda aytqan bolsa kerek degen pikirdi aytqan. Al endi bolsa A`. Paxratdinov pikirine kelse bul Taxtako`pir rayoninin` ha`zirgi «Sovet O`zbekistan» sovxozinda turiwshi qissaxanlar Palwanov Qunnazar ha`m Eraliev Pirjannan jazip alg`an nusqasi boyinsha pikir etemiz. 1956-jilg`i toplami bolsa ko`rkemli jag`inan kishi qolaysiz qosiqlar ha`m da`stanlarsiz shiqtı yag`niy og`an endi «Xorezm» nen basqa «Shejire», «Qulen bolis» , «Aydos biy»ler bas pu`kil kirmey qaldi. Usınday awhal Berdaqtin` qouu-qoiu-jilg`i toplamında da qaytalang`anın aytawimiz kerek. Uliwma alg`anda «Xorezm» Berdaqtin` xarakterlerin qissaxanlar ta`repien ko`shiriw arqali xaliq arasına tarqatılğ`an qol jazba tu`rinde kelip ketken en` inanimli da`stanlarinin` biri olardin` qaysisin oqiman` ha`r birinin` keyninde shayirdin` sol shig`armasin qashan aytqanlig`in xabarlaytug`in to`rt qatardan ibarat bir shuwman` da`stu`rli o`zinin` ga`p bar buni joqarida yag`niy aytqanday Q. Bayniyazov, A. Muwsaevqa uqsag`an pikir aytip ketken edi al endi bolsa A. Murtazaev usi qatarg`a hayran bolip qalg`anlig`i haqqında aytadi.

Demek berdaq «Xorezm»de jasi jetpis u`shke kelgende yag`niy qo0q-jili siyir jili shig`arg`an.

Uliwma alg`anda qissaxanalar «Xorezmnen toliq qol jabasi Begish qissaxanda bar edi» dep mag`liwmat berdi. Sol ushin Berdaqtin` basqa «Xorezm» da`staninin` toliq nusqasin izlep tabiwdi eldi qarastiriw jumislari dawam etildi. Da`standa minanday delingen Berdaq en` a`weli quday siying`anjday etip baslaydi. Bul Xorezm dep o`zinshe patsha bolg`an adam perilerdegi !lliyar degen peri eken uliwma bul jerlerde gu`l etip shalqip da`wri da`wran su`rgen eken so`ytip Xorezm qoyg`an eken deydi. Sol illilerdin` shahsuwar degen jalg`iz qizi olg`an degen ol qizi

mag`an xizmetkerdi basqa hesh kimdi ko`rmeytug`inlig`in aytadi. Patsha bug`an qayil boladi ha`m qiriq ku`n u`lken toy berip saray saldiradi ha`m patshaliqta jasag`anlig`in aytadi. So`ytip ku`n artinan ku`n o`tip ja`ne de aylar o`tip Shahsuwarg`a ha`mme pitti so`yti ol egiz tuwadi, birewi uli ha`m birewi qiz boladi. Ulinin` atin Turan qizinin` atin sholpan qoyadi. Uliwma balalar sarayda saqlanadi. Uli-qizi er jetedi. Bug`an peri patshasi Alliyar haq boladi. So`ytip patsha ulin u`ylendiredi. Turandi shahqa mindiredi so`ytip Turan Xorezmdi basqaradi ha`m xalqi abad bolip jasaydi. Ja`ne de sol «Xorezm» oypatin Turan o`zinin` atina qoyadi. Uliwmalastirip aytqanda Xorezmdi ha`mme xaliq el tanig`an ha`m keyin ala Sultan Maxmud sol Xorezmnin` jarti xalqin soraydi Shin`g`is bolsa sol Xorezmdi sorap alip basqarg`annan son` Xorezmde ilim ha`m oyran bolg`anlig`i ha`m sonsha qiyin bolg`anlig`i Shin`g`is basqarg`annan son` uliwma hesh buring`i halinan beter bolg`anlig`i haqqinda aytadi. Bunnan son` Na`dirshaxta jawlap aldi sonnan Qon`irat jilap man`g`it ku`ldi Inaq elshi sonda o`lgenligi haqqinda aytadi. Xorezm oyran bolip Xorezm ati o`ship Xiywani marnaz etkenligi haqqinda aytadi ha`m onnan son` barip ilim de bilimde rawajlandi degen. Onnan son` Xiywada «ayip xan boldi, Qorazbek Sultan boldi. En` keyninde (A`wez) Qon`irattin` da da`wleti qaytqanlig`i haqqinda aytadi. Uliwma aytqanda keyin Medireyshy xan basqarip sol jerde abat a`ylep u sha`ha`rdi o`zi biylep to`legeni haqqinda jazadi. Solarg`a jetkeni siyosat haqqinda aytadi.

Ma`rt bolsan` tuwri jawg`a tiy

Seytnazar ha`m Qudiyar biy

Jigirma bestin` ja`ma`a`ti

!weli is shadi- xorrash

Bir qudadan bolg`ay da`rman

Ta`ha`r qulp ha`mir to`resh
Xorezmnin` inabati.

Onnan son` Raxmetulla degen xan bolg`an bul elde urliq- zorliq ko`p bolip Qurbanyaz ha`m Gedeyniyaz degen eki adam xannin` jalpildaqlari bolg`an bulardin` xaliqqa azap bergenligi haqqinda xaliqtin` bu`lingenligi haqqinda aytadi. Ja`nede Xorezm da`wleti qaytti degen. Xan izinen xan o`zgerip keyin Allaqul xan taxitqa otirg`an a`dalatli zaman qurip mina qatardi keltirgen.

Taxta otirdi Allaqul xan
Berdi quday eki ma`ha`l
!dalatli qutli zaman
Boldi Sulayman da`wleti
Iviy Xusayin biy ha`m de Allash
Ol Shamurat inaqqa g`ardash
Jawin ku`ni qurdi sawash.

Uliwma alg`anda orislasqannan keyin Xorezm eli ju`da` gu`llenip jasna`g`ani haqqinda aytadi. Yshan qarsi ka`pir bolg`an deydi oris bolg`annan son` Xorezm toqtaldi eldin` bereketli bolg`anlig`i haqqvnda aytadi. Juwmaqlastitip aytqanda Qiriqbay Bayniyazovtin` Ayapbergen Musaevtin` pikirlerin maqul dep bilemen menin` pikirimshe «Xorezm» da`stani en` az ko`lemde ideyaliq mazmun berilgen bul jerlerde Turan dep ataliwi bizin` ha`zirgi jasap turg`an jerimizdin` ati bolsa kerek dep oylayman og`an ko`plegen shayirlar, ilimpazlar shig`arma poeziya, poema do`retpegen deysen` men o`zim de usi jasag`an elim, watanim haqqinda da qosiq do`retim sol qatardan keltirip o`temen.

Men o'skenmen a'jayip Turanday jerde
Qushag'inda o'sip ulg'aydim men de
Ko'pti ko'rip ko'p eseygen usi jer
Ata babalarim qonis basqan el.

Bizin` xalqimizdin` basinan ne degen ku`nler o`tpegen deysen` en` awir miynetlerdi ko`rmegen deysen` awir qirg`inlardi ko`rip sawashlardi ko`rgenata babalarimiz nelerdi ua`siyat etip qaldirmag`an deysen` sonin` ushinda bizin` xalqimiz ha`zirgi waqitta abadan turmis keshirip atirg`an bolsa kerek. Prizidentimiz I.Karimovta «Keleshegimiz jaslar qolinda» degen ga`pte ko`p ma`ni bar desek qa`telespeymiz dep oylayman. Biz usunday ata- babalarimizdan qalg`an miyraslarimizdi izertlep onin` qalay bolg`anlig`i haqqinda aytiwimiz kerek ha`m o`z tu`sinqklerimizdi elede teren` ma`nide tu`sindirip beriwimiz kerek.

Qaraqalpaqlar yarim ko`pshilik da`wirdi o`z basinan o`tkergeni ushinda olarda jazba shejireler saqlanip qalmag`an.

Xaliq XIX a`sirde esin jiynap oraylasqan ha`m ma`deniy jag`inan bekkemlegen wag`inda oqimisli shayir Berdaq Shejiresi payda bolg`an.

Ha`zirgi da`wir ne degen menen xaliqtin` sanasinin` da, biliminin` de taliqqan da`wiri. Xaliq tariyxinin` ha`rne bari ashildi. Qaraqalpaqlar tariyxı haqqındag`i batis oqıp tanisqanbiz. Bunnan tisqari xaliqtin` o`z tariyxı haqqında erkin pikirlewıne a`hmiyet beriledi. Ilim tiykarında jazılğ`an tariyxıy kitaplardı alimlar oqıg`anı menen a`piwayı xalıq olardı tolıq oqıy almaydı. Bıraq, xalqımız tariyxında bolğ`an ma`rt bıyler bolğ`anlig`in jaslar bıledı. Xalqımız basinan o`tken pitiran`qı turmis keshirmeleri kelirip shıg`arg`an tariyxıy «Ernazar bıy», «Aydos bıy»,

«Amangeldi», «Maman biy» ler siyaqli ma`rt batirlarimiz milliy maqtanishimiz bolip esaplanadi.

Biz olar haqqindag`i ilimiy izertlew jumislarin dawam ettirgen halda ken` ja`miyetshilikke «ma`rtlik tulg`a»si sipatinda en jaydiramiz ha`mde «Tariyxsiz keleshek joq»-degen danaliq pikirdi dawam ettirip keleshek ushin, jas a`wlad ushin xalqimiz ushin pidayiliq jolin dawam ettiremiz.

Paydalanilg`an a`debiyatlar

1. Axmetov S., Sultanov Q. A`debiyattanıw. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1987.
2. Berdaq. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1975.
3. Da`wqaraev N. Shıg`armalarının` tolıq jıynag`ı, q-tom, No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1979.
4. Paxratdinov A`. Berdaq shayirdin` tvorchestvosinin` jiynaliwi, basıp shıg`arılıwi, izertleniwi tariyxınan. N. 1990.
5. «Berdaq shayirdi da`stanlıq shıg`armaları» No`kis-1987-j
6. K. Ma`mbetov «Qaraqalpaqlar shejiresi» No`kis-1993-j
7. T. Qayıpbegenov «Qaraqalpaq da`stani» 1997-j
8. Mamanbiy a`psanasi 1997-j
9. «Baxitsızlar» 1997-j
10. «Tu`siniksızlar» 1998-j
11. Yu. Paxratdinov «Berdaq shayir-millionlar qa`lbinde» Berdaqtin`175 jıllıq merekesi 2003-j «Ustaz» gazetasi 2003-j 21-mart
12. A`miwda`r`ya jurnali 1987 j 6-8 sanlardan
13. Berdaqtin` tvorchestvasi 1950 -j
14. Esemuratov G., Ibrayım Yusupovtin` poeziyası. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1976.
15. Ja`rimbetov Q. «XIX a`sir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qasıyetleri ha`m rawajlanıw tariyxı» No`kis «Bilim» 2004.
16. Ja`rimbetov Q. «Ashıq Ziywar» No`kis «Bilim» 1998
17. Qa`limbetov B. A`jiniyazdın` lirikası. «Qaraqalpaqstan» baspası, No`kis-1981.
18. Maqtımqulı. Qosıqlar. «Qaraqalpaqstan», No`kis-1984.

19. Ma`mbetov K. A`jiniyaz shıg`armalarında Shıg`ıs klassiklerdin` da`stu`rleri. «A`miwda`r`ya» jurnalı, 1975-jıl, 8 canı

20. . Paxratdinov A`. Shayırdın` lirikalarındag`ı sheberliktin` sırları, Berdaq haqqında so`z. No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1967.

21. Nurmuxamedov M. Rus-qaraqalpaq ma`deniy baylanıslarının` tariyxınan. Shıg`armalarının` eki tomlıg`ı, 1-tom, No`kis, «Qaraqalpaqstan», 1983.